

वैवाहिक
सहजीवनाचा
प्रवास

डॉ. सुजाता मोरे- चव्हाण

वैवाहिक सहजीवनाचा प्रवास

हे पुस्तक विनामूल्य आहे

पण फुकट नाही

या मागे अनेकांचे कष्ट व पैसे आहेत .

हे वाचल्यावर खर्च करा ३ मिनिट

१ मिनिट : लेखिकांना फोन करून हे पुस्तक कसे वाटले ते कळवा

१ मिनिट : ई साहित्य प्रतिष्ठानला मेल करून हे पुस्तक कसे वाटले ते कळवा.

१ मिनिट : आपले मित्र व ओळखीच्या सर्व मराठी लोकांना या पुस्तकाबद्दल आणि ई साहित्यबद्दल सांगा.

असे न केल्यास यापुढे आपल्याला पुस्तके मिळणे बंद होऊ शकते.

दाम नाही मागत. मागत आहे दाद.

साद आहे आमची. हवा प्रतिसाद.

दाद म्हणजे स्तुतीच असावी असे नाही. प्रांजळ मत, सूचना, टीका, विरोधी मत यांचे स्वागत आहे. प्रामाणिक मत असावे. ज्यामुळे लेखकाला प्रगती करण्यासाठी दिशा ठरवण्यात मदत होते. मराठीत अधिक कसदार लेखन व्हावे आणि त्यातून वाचक अधिकाधिक प्रगल्भ व्हावा, आणि अखेर संपूर्ण समाज एका नव्या प्रबुद्ध उंचीवर जात रहावा.

वैवाहिक सहजीवनाचा प्रवास

लेखिका : डॉ. सुजाता मोरे चव्हाण

प्रकाशक : ई साहित्य प्रतिष्ठान

वैवाहिक सहजीवनाचा प्रवास
लेखिका डॉ. सुजाता मोरे चव्हाण

९८६७९३४१०८-

Email : drsujatachavan61@gmail.com

मुखपृष्ठ : चैतन्य चव्हाण

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखिकेकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी लेखिकेची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक ई साहित्य प्रतिष्ठान :

www.esahity.com

esahity@gmail.com

प्रकाशन : १२ जून २०२०

©esahity Pratishthan®2020

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई साहित्य प्रतिष्ठानची-लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे

Dr. सुजाता चव्हाण

Dr Sujata Chavan,

Assistant Professor.

BSc. MA,MSW. PGDip(Human Rights) PhD(LAW), India

(t) +91 98679 34108

(e) drsujatachavan61@gmail.com

[1](#)

Professional Experience

Tata Institute of Social Sciences, Mumbai

Asst. Professor.(November 2013-Present)

Family Court, Mumbai

Marriage Counsellor (October 1989-November 2013) (24 Years)

Tata Memorial Hospital, Mumbai

Head of Social Work Department (November 1986 - September 1989)

GT Hospital, Mumbai

Medical Social Worker (January 1984 - November 1986)

Plastic Surgery Dept., KEM Hospital, Mumbai

Speech Therapist (June 1983 - January 1984)

Paediatrics Dept., KEM Hospital, Mumbai

Medical Social Worker.(May 1983 - January 1984)

Publications

Speech Therapy for Cleft Lip and/or Cleft Palate (1986, Republished 1998).
[Marathi, English, Hindi, Gujarathi]

Role of Medical Social Worker in a Hospital Setup (1986) [English]

Therapies for Cancer Patients (1988) [English]

Family Court - Act and Procedure (1993, Republished 2016, Echasty
Publication) [Marathi]

Role of Marriage Counsellor in a Judicial Setup (1993) .[English]

Saptapadi : Pre Marriage Counselling (2011). [Marathi]

Dos and Don'ts for Parents with Matrimonial Disputes (2013). [English]

Notes on Hindu law for LLM Students (1996) .[English]

"Vihahawed" : Marriage Counselling (2000, Granthali Publication). [Marathi]

"Khau Aanande" (2016, e-sahitya) [Marathi] "Family court" (2017, e-sahitya).
[Marathi]

"Custody of Children in Matrimonial Disputes" (2017, Studium Press) .[English]

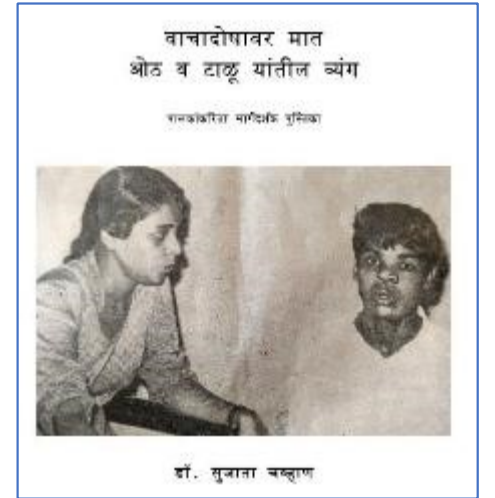
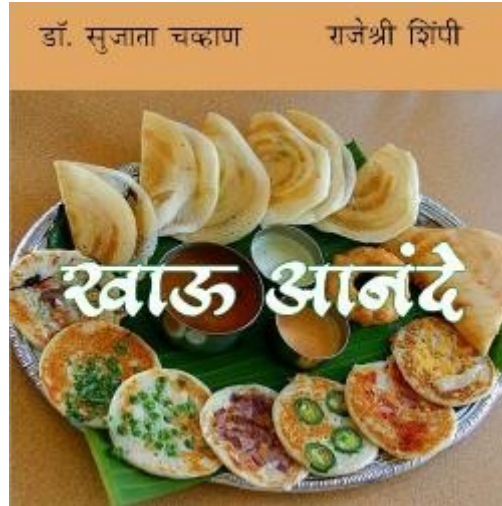
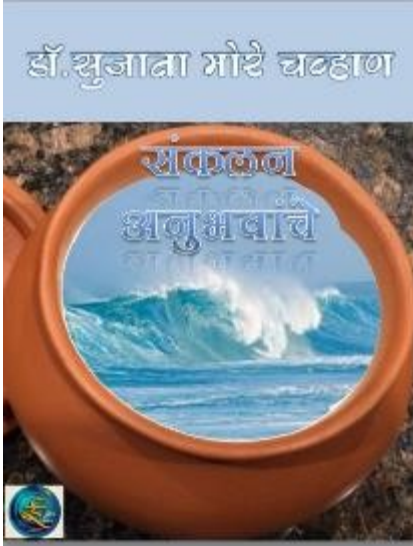
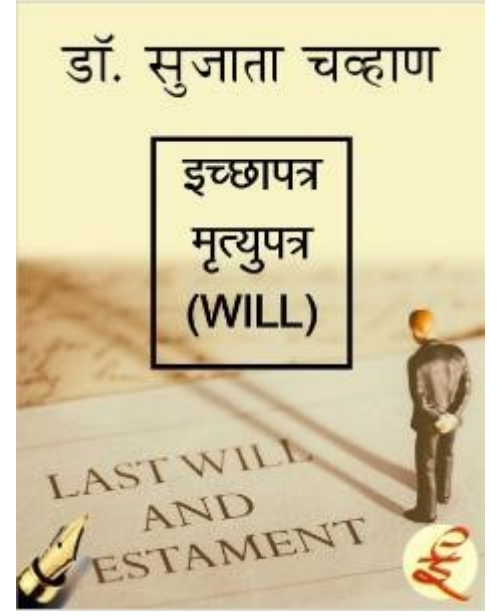
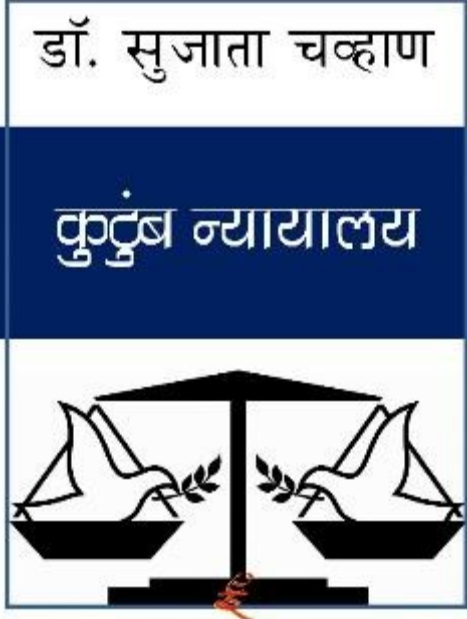
"Trainer's manual on communication skills" (2018, Studium Press). [English]

"Sankalan Anubhavache" (2018, e-sahitya) .[Marathi]

Will-" मृत्युपत्र", esahitya 2019 .[Marathi]

"Hirkani ", esahitya -2019 .[Marathi]

डॉ. सुजाता चव्हाण यांची प्रकाशित पुस्तके

- http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/vachadosh_sujata_chavan.pdf
- http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/sankalan_sujata_chavan.pdf
- http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/will_sujata_chavan.pdf
- http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/kutumb_nyayalay_sujata_chavan.pdf
- http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/khaoo_anande_sujata_rajeshri.pdf
- http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/hirkani_sujata_chavan.pdf

वैवाहिक सहजीवनाचा प्रवास

+++++

डॉ. सुजाता मोरे चव्हाण

अनुक्रमणिका

१. विवाहापूर्वीचे दिवस
२. लग्नानंतरचे पहिले वर्ष
३. लग्नानंतरची २०-२५ वर्षे
४. उतारवयातील वैवाहिक सहजीवन

प्रस्तावना

विवाह हा एक सोहळा असे लहानपणापासून मी बघत आले. लग्नकार्य म्हणजे छानछान कपडे घालायचे, खूप पाहुणे मंडळी येणार आणि मिष्टान्नाची जेवणे असे लहानपणी माझे समीकरण होते. मोठी होत गेले तसे लग्नातले गोंधळ लक्षात यायला लागले. रागवणे, रुसवे फुगवे ह्यांची जाणिव होऊ लागली. पण तरी लग्नात मजा येते असे सुरुवातीला वाटत राहिले. हळूहळू मात्र नवरानवरीच्या ; विशेषतः नवरीच्या आई-वडिलांची लगबग आणि ओढाताण दिसू लागली. नवरीला घर सोडून जायचे हे टेंशन आणि तिच्या आई वडिलांना एकीकडे आनंद वाटला तरी मुलीच्या भविष्याची चिंता हे सगळे त्यांच्या वागण्यातून मला कळू लागले. समजायला लागल्यावर मग लग्न हा सोहळा असला तरी त्या मागची धडपड जास्त त्रासदायक वाटू लागली.

विवाहा बदल जास्त जाणून घेण्याची माझी जिज्ञासा वाढू लागली. अमूक एक वय झाले की लग्न करावे लागते असा समाजाचा नियम मला अनुभवायला आला. आता परिस्थिती थोडी बदलतेय, पण साधारण २५-३० वर्षांपूर्वी पर्यंत ठराविक वयात लग्न नाही झाले तर त्या मुलीत काहीतरी दोष आहे असे समजले जायचे. माझेही ठराविक वयात लग्न आईवडिलांनी ठरवून करून दिले.

हॉस्पिटल मध्ये वैद्यकिय समाज सेविका म्हणून सात वर्षे काम केले. घरातली एक व्यक्ती आजारी झाली की त्याचे पडसाद संपूर्ण कुटुंबावर उमटतात. आजारी व्यक्ती कोण आहे त्यावर ह्या परिणामांची तीव्रता आणि स्वरूप बदलते. जसे की घरातील कमवती व्यक्ती जर आजारी असेल तर घरच्या आमदानीवर परिणाम होतो आणि मग कुटुंबातील सगळ्यांच्याच जीवनावर परिणाम होतात. घरातली स्त्री आजारी तर घरातली कामे कोण

करणार हा मोठा प्रश्न उभा रहातो. मला आठवतेय की टाटा मेमोरियल हॉस्पिटल मध्ये काम करताना तसेच जी.टी. हॉस्पिटल मध्येसुद्धा आजारी व्यक्तीभोवती सगळे कुटुंब कसे फिरत असते आणि त्याचे परिणाम कुटुंबातील व्यक्तींवर आणि त्यांच्या एकमेकांतील नातेसंबंधावर आणि सामाजिक जीवनावर होत असतो.

पुढे मी विवाह समुपदेशक म्हणून मुंबईच्या कुटुंब न्यायालयात पंचवीस वर्षे काम केले. ह्या काळात वैवाहिक संबंध अगदी जवळून पहावयास मिळाले. काळानुसार त्या संबंधात होणारे बदलही दिसून आले. व्यक्ती तितक्या प्रकृती. तसेच प्रत्येक जोडप्याचे एक वेगळे सहजीवन असते.

पतीपत्नी हे संबंध दोघांचे एकमेकांशी आणि दोघांचे दोघांच्या कुटुंबियांशी जोडलेले असतात. मानवी नातेसंबंध हे कोणत्याही देशात, प्रांतात सारखेच गुंतागुंतीचे असतात. त्यातून स्त्रियांची परिस्थितीसुद्धा दुर्दैवाने सगळीकडे सारखी आढळून येते. देश, जात, पंथ, वर्ग, धर्म ह्यानुसार त्याचे स्वरूप बदलते पण मुळाशी असलेली परिस्थितील समानता नक्कीच दिसून येते.

स्त्री अभ्यास केंद्रामध्ये शिकवण्याची संधी मला मिळाली. गेली सात वर्षे ह्या केंद्रात विद्यार्थ्यांना शिकवताना मी पण बरेच काही शिकले. १९८३-८४ पासून स्त्री मुक्ती कार्यक्रमांमध्ये भाग घेत होते. अशा कार्यक्रमातून स्त्री पुरुष समानतेसाठी विविध उपक्रम राबवले जात होते. नातेसंबंधाची बदलती रूपे अनुभवायला येत होती. काळानुसार नातेसंबंधांचे स्वरूप बदलत आहेच पण त्याच बरोबर विवाहाच्या कल्पना सुद्धा बदलत आहेत, पती पत्नी ह्यांच्या भूमिका बदलत आहेत. विवाहाबद्दलच्या आणि

जीवनसाथीदाराबद्दलच्या अपेक्षा सुद्धा बदलत आहेत. विवाह हे काहींना जाचक बंधन वाटू लागले आहे आणि म्हणूनच मैत्री कराराचे प्रमाण वाढत आहे. स्त्री अभ्यास केंद्रात, कुटुंब ह्या संस्थेत स्त्रीला कसे दुय्यम स्थान दिले जातेय ह्याची चर्चा होते. ह्या दृष्टीकोनातून विवाह आणि वैवाहिक नाते संबंध ह्यांची चिकित्सा ह्या लिखाणात केली आहे.

आजच्या तरुण पीढीला स्त्री पुरुष समानता पटत नाही असे म्हणणे योग्य होणार नाही. मुलींना ही असमानता जाचक वाटते आणि त्या सहन करत नाहीत. वेळोवेळी त्याबद्दल त्या व्यक्त होतात. मुलांना पण ते पटते पण वैचारिक पातळीवरच बऱ्याचदा ते अडकून रहाते, व्यवहारात परत पुरुषप्रधान वागणूक दिसून येते. आज मुलांना आपली पत्नी ही चारचौघात मॉडर्न आणि घरात जुन्यापद्धती प्रमाणे वागणारी अशी दोन्ही असणारी असावी असे वाटते. आता मुलगी ही एक व्यक्ती आहे, तिला तिची स्वतःची मते आहेत, आवडनावड आहे हे नको का लक्षात घ्यायला? बऱ्याचदा इथे गफलत होते. आपल्या अपेक्षा वाजवी आणि वास्तविक आहेत का हे प्रत्येकाने तपासून पहायला हवे.

आतापर्यंतच्या अनुभवावर आधारीत हे लिखाण करित आहे. ह्या पुस्तकात वैवाहिक समस्यांबद्दल चर्चा न करता त्या वैवाहिक संबंधाचे स्वरूप आणि त्याचा प्रवास ह्याबद्दल चर्चा केली आहे. वैवाहिक समस्यांवर तसेच कुटुंब न्यायालयावर आणि घटस्फोटाबद्दल मी वेगळी पुस्तके लिहीलेली आहेत. आताच्या पुस्तकाचा हेतू हा आहे की प्रत्येक जोडप्याला आपले नातेसंबंध आणि वैवाहिक सहजीवन ह्याचा ह्या पुस्तकात दिलेल्या महितीवरून पडताळा घेता यावा आणि त्यांचे सहजीवन जास्त आनंदी करता यावे.

अजूनही आपल्याकडे ठरवून केलेल्या लग्नाचे प्रमाण हे प्रेमविवाहापेक्षा अधिक आढळते. अलिकडे लग्न ठरण्यापूर्वी बऱ्याचदा दोघांना भेटू देतात. ह्याकाळाचा दोघांनी

सदुपयोग केल्यास त्याचा उपयोग दोघांना हे संबंध जोडायचे की नाही किंवा जोडले तरी दोघांचे स्वभाव एकमेकानी जाणून घेतलेले असल्याने सहजीवना बद्दल दोघे एकत्रपणे निर्णय घेऊ शकतात. पण ह्या भेटी कशा वापरायच्या हे कोणीच शिकवत नाही. म्हणून ह्या पुस्तकात त्याबद्दल माहिती दिली आहे.

लग्नानंतरचे पहिले वर्ष हे अत्यंत महत्त्वाचे असते. हा त्यांच्या सहजीवनाचा पाया असतो. पाया मजबूत तर इमारत ढासळण्याची शक्यता कमी.

ह्या काळातल्या संबंधाबद्दल ह्या पुस्तकात चर्चा केली आहे.

लग्नानंतर सहसा एक दोन वर्षात मूल होते. मुलाला मोठे करण्याची जबाबदारी मग पती पत्नीवर येते. आई- बाबाची भूमिका निभावताना पती- पत्नी ह्या भूमिकांना कधीकधी; किंबहुना बऱ्याचदा मुरड घालावी लागते. त्याचे पडसाद दोघांच्या वागणूकीवर होतात. ह्याकाळातील सहजीवनाबद्दल फार कमी वेळा बोलले जाते. कोणी कधी चर्चा करीत नाही किंवा कुठे शिकवले जात नाही. पाण्यात पडले की पोहता येते असा समाजाचा समज असतो. पण पोहता नाही आले तर बुडायला होते त्याचे काय? म्हणूनच हा कालावधी दुर्लक्षित करून चालत नाही.

सरते शेवटी आपल्या उतार वयातील वैवाहिक सहजीवनाचे पण काही विशिष्ट पैलू असतात. आयुष्यातील प्राधान्यक्रम बदलतो. दोघांचे शारिरिक वय वाढते. काही शारिरिक मर्यादा येतात. कधीकधी कुठले आजार येतात आणि त्याचे औषधोपचार सुरु होतात. त्यातसुद्धा आपल्याकडे नवरा आणि बायको दोन्ही वयस्कर असले तरी बायकोकडूनच्या अपेक्षा पूर्वीसारख्याच रहातात आणि मग विसंवादाला सुरुवात होऊ शकते. ह्याकाळात जोडीदाराची साथ कधीकधी त्याच्या मृत्यू मुळे संपते. एकटेपण येते. कोणी त्यानंतर

पुनर्विवाह करतात. पण पुनर्विवाहाच्यावेळी योग्य साथीदार निवडणे खूप महत्त्वाचे असते.
पुनर्विवाहाच्याबद्दल ह्या पुस्तकात माहिती दिली आहे.

एकूण हे पुस्तक वैवाहिक सहजीवनाच्या प्रवासाबद्दल चर्चा करते.

वाचकांना ते मार्गदर्शक ठरावे अशी आशा करते.

डॉ. सुजाता मोरे चव्हाण

बी.एस.सी. (ए.एस.टी) एम.ए. (एम.पी.एस.डब्ल्यू)

पीएच.डी. (लॉ) पोस्ट ग्रॅज्युएट डिप्लोमा - ह्युमन राईट्स.

ज्यांनी जीवनाचे शिक्षण
मला दिले त्या आई- आण्णांना
सविनय समर्पित.

१. विवाहापूर्वीचे दिवस

कुटुंबसंस्था : पूर्वी आणि आता

समाज कधी स्थिर नसतो. कालानुसार त्यात बदल होत असतात. सामाजिक परिवर्तनाचे पडसाद समाजातील विविध संस्थांवर व नाते संबंधांवर उमटत असतात.

सुमारे पाच हजार वर्षांपूर्वी नांगराचा शोध लागला व समाजव्यवस्था बदलून गेली. पूर्वी स्त्रिया शेती सांभाळत परंतु नांगराच्या शोधा नंतर शेती कामाची जबाबदारी पुरुषावर पडली. जमीन जिंकून आणून व जास्तीत जास्त जमिन लागवडी खाली घेऊन भरपूर धान्य निर्माण करण्याचे काम पुरुषां कडे गेले. पुढे जमिन दारी उदयास आली व त्यातूनच वारस मुलगा हवा असे वाटू लागले. जमिनदारांनी रीती, रिवाज, परंपरा निर्माण करून स्त्रियांना एकाच पुरुषाशी शरीरसंबंध करण्याचे बंधन आणणे व त्यातून विवाह-प्रथा उदयास आली. हळूहळू ही विवाह-प्रथा जमिन दारी घराण्यांतून झिरपत सामान्य जनतेत रुढ झाली.

आपल्याकडे गेल्या काही दशकांत कुटुंब संस्थेने केलेल्या प्रवासाचा आपण आढावा घेऊया.

१९६० ते १९७० : राज्यात काही ठिकाणी औद्योगिक वाढ झाली व तेथे चाकरमानी वर्ग वाढत होता. नोकरीसाठी कुटुंबाचा कर्ता शहराकडे येत होता व कालांतराने त्याने आपल्या कुटुंबालाही आणले. शिक्षण / नोकरी साठी कोणी शहरात येत होते, आपल्या कुटुंबियांना इकडे आणून स्थिर होत होते, हळूहळू स्वतंत्र (Nuclear) कुटुंब निर्माण झाले तरीही त्यांची नाळ मूळ गावाशी व मोठ्या कुटुंबाशी तुटली नाही. सासू-सासरे, नणंद-दीर वगैरे ह्या कुटुंबाचा भागच होते. महिला शिकायला लागल्या, नोकरी करू लागल्या पण चाकोरीबद्ध क्षेत्रातच रमत होत्या, कुटुंब सांभाळून सर्व करत होत्या. विवाह व कौटुंबिक

नात्यांसाठी सामाजिक नियम व बंधने मान्य केलेली होती. आंतरजातीय / आंतरधर्मिय विवाहांना मान्यता नव्हती. हे दशक संपता महिला चळवळीची सुरुवात झाली. कौटुंबिक समस्यांवर महिलांनी आवाज उठवला व महिला शक्ती समाजाला दाखवायला सुरुवात केली. तोपर्यंत कुटुंबातील समस्या कुटुंबाच्या बाहेर पडू दिल्या जात नव्हत्या.

याच दशकात हुंड्याची प्रथा बंद व्हावी यासाठी हुंडा विरोधी कायदा संमत झाला.

१९७० ते १९८० : महिला चळवळी जोमाने सुरु होत्या. महिला लेखिका, महिला साप्ताहिके, मासिके प्रसिद्धीस आली. पुरुषांच्या मानल्या जाणाऱ्या क्षेत्रात महिलांनी प्रवेश करण्यास सुरुवात केली. मुलींना शिक्षण मिळावे ह्याला समाजात मान्यता मिळाली. महिला मात्र घर, कुटुंब सांभळूनच नोकरी करत होत्या. घरातल्या सर्वांची काळजी, जबाबदारी घरातील स्त्री पार पाडत होती. या बदलांचा परिणाम नातेसंबंधांवरही दिसून येत होता.

याच दशकात १९७८ मध्ये हिंदू विवाह कायद्यात संमतीने घटस्फोटासाठी मान्यता देण्यात आली.

१९८०-१९९० : ह्या दशकात व्यक्ती स्वातंत्र्याला महत्त्व प्राप्त झाले. कुटुंबातील समस्या आता घरातल्या घरात न रहाता बाहेर त्यासाठी मदत घेतली जाऊ लागली.

सन १९८३ मध्ये ४९८ए कलम इन्डियन पीनल कोड मधे निर्माण केले गेले. विवाहित स्त्रिला सासरच्याकडून होणाऱ्या हिंसाचाराच्या बाबत ह्या कलमामधे तरतूद केली गेली आहे.

कुटुंब न्यायालय कायदा १९८४ ला संमत झाला. कुटुंब न्यायालयाची स्थापना होऊ लागली. समुपदेशनामार्फत कौटुंबिक समस्या सोडवण्यास मदत घेतली गेली. पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रिया सर्व क्षेत्रात काम करू लागल्या. वैवाहिक नात्यात समानता असावी अशी मागणी होऊ लागली.

१९९० ते २००० : या काळात कुटुंबपद्धतीत मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आले. कौटुंबिक समस्या हाताळण्यासाठी महाराष्ट्रात कुटुंब न्यायालये स्थापन झाली.

स्वतंत्र कुटुंब मोठ्या प्रमाणात दिसू लागली. व्यक्ति-स्वातंत्र्याला महत्त्व प्राप्त झाले. कुटुंबातील प्रत्येक जण स्वतःचे एक विश्व निर्माण करू लागला. महिला पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व क्षेत्रात पदार्पण करत होत्या. घरकाम व घरातील कामे केवळ स्त्रियांचीच का? असा प्रश्न स्त्रियांनी विचारायला सुरुवात केली. स्त्री चळवळींनी जोर धरला होता. स्त्री-पुरुष समानतेची मागणी वाढली होती. शहरात एकमेकांकडे जाणे-येणे कमी झाले. गतीमान आयुष्यामुळे नाती केवळ कागदोपत्रीच रयला लागली. तांत्रिक शोधांमुळे जग जवळ आले पण केवळ 'हाय-हॅलो' करण्यापुरते संबंध राहिले. एकूणच व्यक्तीस्वातंत्र्य व आत्मकेंद्रितपणा सर्वत्र दिसू लागले. नात्यांमधला ओलावा हळूहळू कमी होऊ लागला. ग्रामिण भागातही विकास होऊ लागला व गावांत बदल घडून आले. गावी शिक्षण व नोकरी उपलब्ध होऊ लागल्यामुळे गावातली रहाणीपण सुधारली.

विवाह टिकत नसेल तर घटस्फोट घेण्याचा पर्याय समाजाने स्विकारण्यास, कुटुंबातील समस्या चार भिंतींतच लपवून न ठेवता समुपदेशकांची मदत घेण्यास सुरुवात झाली.

२००० ते २०१० : ह्या दशकात आय.टी. सेक्टरमध्ये खूप सुधारणा झाल्या. तरुणवर्ग कॉलसेंटर मध्ये नोकरीस जाऊ लागला. कॉम्प्युटरवर कामे होऊ लागली. तरुणवर्गाचा जीवनाकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन पूर्णतः बदलला. घरातल्या घरातही व्यक्ती मोबाईलवरून बोलू लागल्या. एकमेकांसाठी वेळ नाही असे प्रकर्षाने दिसून आले. नात्यांची वीण सैल होत गेली. रुढी, परंपरांना स्वीकारणे नाकारले जाऊ लागले. विवाहसंस्थासुद्धा डळमळीत होऊ लागली की काय असे वाटू लागले. विवाहपूर्व लैंगिक संबंध, कुमारीमाता, डबल इनकम, नो कीड (DINK), समलिंगी संबंध, लिव्ह इन रिलेशनशिप ह्या घटना घडतांना दिसू लागल्या व त्यांचे प्रमाणही हळूहळू वाढतेय.

प्रसारमाध्यमे व संपर्क माध्यमांमुळे गावातही बाहेर काय चालू आहे हे समजू लागले. गाव व शहर ह्यातील रहाणीमानातला फरक कमी होत गेला. आंतरजातीय / आंतरधर्मिय विवाहांची संख्या वाढली. दाखवून / ठरवून केलेल्या विवाहांचे प्रमाण हे प्रेमविवाहांपेक्षा खूप जास्त राहिले. विवाह ठरविणे हे जेष्ठ मंडळींचे काम होते, तरुण वर्ग जेष्ठांचे ऐकत होते. एकत्र कुटुंबपद्धतीला तडा गेला व स्वतंत्र कुटुंबपद्धती जास्त प्रमाणात अस्तित्वात आली. तरीही घरातल्या जेष्ठांच्या घराजवळच दुसरे घर घेऊन तरुणमंडळी राहू लागली. म्हणजे म्हटले तर एकत्र व म्हटले तर वेगळे. घरातल्या जेष्ठांची जबाबदारी नाकारली नाही पण स्वतःचे स्वातंत्र्यपण जपले जात होते.

कौटुंबिक हिंसाचार कायदा २००५ साली केला गेला. कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यात पीडितेचे हक्क आणि संरक्षणाबाबत तरतूद आहे.

२०१० ते २०२० : आज आपल्या समाजात घटस्फोटांची संख्या वाढतेय. 'आमचे पटत नाही म्हणून आम्ही वेगळे होतोय' असे तरुण वर्गात ऐकायला मिळते. आंतरजातीय व आंतरधर्मिय विवाहांची संख्या वाढली आहे. तरुणांना "लग्न म्हणजे सात जन्माचे बंधन" मान्य नाही. आजची पिढी खूप व्यवहारी व फायदे-तोटे ह्यावरून गणित करणारी आहे. 'त्याग' त्यांना मंजूर नाही. 'मीच का माघार घेऊ?' असे पदोपदी विचारणारी आजची पिढी भावनिक पातळीवर विचार करत नाही. नाती हवी आहेत पण त्यामुळे त्यांच्या दैनंदिन कामकाजात त्यांना अडथळा नकोय. 'केअर टेकर्स' (काळजी / मदत देणाऱ्या) ची गरज वाढते आहे. ह्या व्यवसायात आता जम बसतोय. वैवाहिक समस्यांचे स्वरूप बदलत आहे. 'विवाहातील बलात्कार' ह्या संकल्पनेला मान्यता मिळवली जात आहे. पती-पत्नी ह्यांतील समानतेच्या पायावर वैवाहिक नातेसंबंध असावेत असा आग्रह धरला जात आहे. स्त्रिया वेगाने प्रगती करत असतांना पुरुषवर्ग मात्र अजून तितकासा पुढे गेलेला नाही. आपली पत्नी शिकलेली हवी पण त्याचबरोबर संसार, परंपरा पाळणारी, रीती-रिवाज जपणारी हवी

अशी अपेक्षा आजचा पुरुषवर्ग करतोय. पुरुषवर्गाला सोबत घेऊन स्त्री चळवळ पुढे चालवायची गरज आहे.

आपण पाश्चात्यांचे अनुकरण करतोय आणि पाश्चिमात्य मात्र भारतीय संस्कृती उत्तम म्हणून ती स्वीकारायला लागली आहे.

काळानुरूप समाजात बदल घडत असतात. घडणाऱ्या बदलांशी जुळवून घ्यायचे असेल तर त्यासाठी आवश्यक ती जीवन कौशल्ये आत्मसात करावयास हवीत. आपली नैतिक चौकट न बदलता आलेले बदल स्वीकारण्याचे आव्हान आज उभे आहे. विवाहसंस्था / कुटुंबसंस्था ह्या समाजातील नातेसंबंधांची वीण पक्की करतात. आपली जीवनमुल्ये जाणून आपले जीवन सजगतेने जगण्यासाठी तरुणपिढी सजग असली पाहिजे तरच त्यांनी स्वीकारलेल्या निर्णयाच्या परिणामांना आपण सामोरे जाऊ शकू.

विवाहपूर्व मार्गदर्शन

विवाह हा मंगल प्रसंग. लग्नाची तयारी म्हटले की लग्नासाठी जागा जेवणाचा मेनु-अहेर- मानपान व खरेदी ह्याची धांदल उडते. वधु-वर दोघेही कल्पना विश्वात संचार करीत असतात. लग्नपद्धती, आहेर, मानपान ह्यामध्ये शारिरीक-मानसिक व सामाजिक तयारीबद्दल बऱ्याचदा दुर्लक्ष होते. लग्नानंतर मुलगी फक्त पत्नीच बनत नाही तर कोणाची तरी सून, वहिनी, काकी, मामी अशा अनेक भूमिका तिला पार पाडायच्या असतात. मुलीप्रमाणेच मुलावरही विविध भूमिका बजावण्याची जबाबदारी पडते. ह्या सर्वांसाठी आधीपासूनच तयारी असली तर त्या भूमिका यशस्वीपणे पार पाडणे सहज शक्य होते.

हल्ली लग्नापूर्वी वधु-वरांच्या भेटी होऊ देणे समाजात मान्य केले जात आहे. पण ह्या भेटींमध्ये काय बोलायचे हे माहित नसल्याने बऱ्याचदा भेटीगाठी झाल्या तरी महत्त्वाची चर्चा राहूनच जाते. ह्या भेटींमध्ये घांणी एकमेकांना जाणून घेणे, दोघांच्या भविष्याबद्दलच्या कल्पनांची देवाणघेवाण घेणे अपेक्षित असते. नवरी मुलगी जर एकुलती एक किंवा भाऊ नसणारी असेल तर तिला आपल्या आईवडिलांचा सांभाळ करण्याची ईच्छा (वा गरज) असेल तर त्याबद्दलही पूर्ण कल्पना लग्नाआधी असणे महत्त्वाचे ठरते कारण नाहीतर लग्नानंतर त्या मुलीची कुचंबणा होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. आपल्या जोडीदाराबद्दलच्या अपेक्षा काय आहेत त्या चर्चिल्या जाव्यात. कोणत्याही प्रकारचे व्यंग अथवा आजार असेल तर त्याची स्पष्ट कल्पना द्यावी.

पती-पत्नींचे नाते खूपच जवळचे असते. दोघांनी एकमेकांना समजून घेऊन हे नाते फुलवावे लागते. प्रेम-विश्वास-सुसंवाद-आदर हे ह्या नात्यांचे मूलभूत घटक होत. त्यागतडजोड दोहोंकडून होण्याची गरज असते. प्रत्येक व्यक्तीमध्ये काहीतरी उणिव असते. कोणीच शंभर टक्के योग्य नसतो. आपापल्या जोडीदाराला त्याच्या/तिच्या गुणा-

अवगुणांवर स्वीकारणे हे विवाह संबंधात अपेक्षित असते.

आपण 'लग्न' का करतो? हा प्रश्न प्रत्येकाने स्वतःच्या मनाला विचारावा. प्रत्येकाचे उत्तर वेगवेगळे मिळेल. कोणी म्हणेल माझ्या घराचे सांगतात म्हणून मी लग्न करत आहे, तर कोणी म्हणेल माझे वय वाढत चाले तेव्हा लग्न करावेच लागणार म्हणून मी लग्न करीत आहे. कोणाच्या मते मला आयुष्यभराचा जोडीदार हवा आहे म्हणून मी विवाहबंधनात अडकत आहे. कोणाच्या मते घरात कोणी बाईमाणूस नाही तेव्हा लग्न करायचे ठरवले. कोणाला वाटते की लग्न नाही केले तर समाज काय म्हणेल? म्हणून लग्न करीत आहे. अशी विविध प्रकारची कारणे असू शकतात आणि अशी विविध कारणे असणे वावगेपण नाही. परंतु आपण लग्न का करतोय त्याची स्पष्टता स्वतःच्या मनात असणे तसेच ते जोडीदारासही माहित असणे महत्त्वाचे असते. उदाहरणार्थ, एखाद्या मुलाने घरात आईला मदतीसाठी बाई हवी म्हणून लग्न केले व बायको घरात आणली. त्याची बायको करियरला महत्त्व देणारी व घरात काम करण्याची आवड नसणारी निघाली तर त्यांचा संसार कसा टिकेल? म्हणूनच लग्न करतांना आपल्या जोडीदाराबद्दलच्या अपेक्षा स्पष्ट असावयास हव्यात. लग्न करायचे हे आपण स्वतः ठरवणे महत्त्वाचे असते. आईवडिल म्हणतात म्हणून लग्न करत आहे असे असले तर लग्नानंतर जोडीदाराशी नाते जुळवतांना त्याचा त्रास होण्याचा संभव असतो. जोर-जबरदस्ती ही लग्नाच्या बाबतीत अयोग्य असते.

संसार करण्याची मनापासून तयारी हवी. संसार म्हणजे संवाद + सामंस्य + रक्षण, पती-पत्नींचे नाते साहचर्याने जास्त जवळचे बनते. दोहोंनी एकमेकांना समजून घ्यायला हवे. दोन व्यक्ती दोन वेगवेगळ्या कुटुंबातून आलेल्या असतात त्यामुळे दोहोंमध्ये स्वभाव-आचार-विचार ह्यात तफावत ही असणारच हे मान्य करून दोहोंना रुचणारा आचार-विचार त्यांनी स्वीकारावा लागतो. कल्पनाविश्वात रमून रहाण्याने संसार करणे शक्य होत नाही. नाटक-सिनेमांमध्ये आपण पती-पत्नीचे रोमॅन्टिक नाते बघतो पण वास्तवात तसेच राहणे

शक्य नसते. चोवीस तास दोघांना सोबत रहावयाचे असते. लग्नापूर्वी व लग्नानंतर ह्यात ह्यामुळेच फरक जाणवतो.

लग्नापूर्वी दोघे एकमेकांना आपले चांगले गुण दाखवण्याचा प्रयत्न करत असतात. शिवाय दिवसांतून काही काळच दोघांची भेट होत असते. लग्नानंतर मात्र सतत सोबत असल्याने सवयींची जाणिव होते. आहार-विहार-आचार-दिनचर्या ह्यांची ओळख होते. हे सर्व जाणून घेतांना दोहोंनी एकमेकांशी चर्चा करून दोघांना पटणारे मार्ग शोधावयास हवेत. नेहमी एकाच जोडीदाराने तडजोड करत रहाणे योग्य ठरत नाही. पती-पत्नीच्या नात्यात प्रामाणिकपणा, पारदर्शकता, एकमेकांसाठी झटण्याची तयारी, एकमेकांसाठी तडजोड करण्याची ईच्छा, एकमेकांबद्दल प्रेम-आदर ह्यांची आवश्यकता असते. एकमेकांबद्दलचे आकर्षण हे केवळ शारिरीक पातळीवरचे नसावे. एकमेकांमध्ये स्पर्धा नसावी. लैंगिक जीवन हे वैवाहिक जीवनाचे एक महत्त्वाचे अंग असते. दोन्ही जण मिळून एक बनत असले तरीही दोघांचे स्वतंत्र असे विश्वही असते. लग्नसंबंधातून दोघांची वाढ व्हावयास हवी. आनंदी समाधानी जीवन जगावयास हवे. आणखी एक गोष्ट म्हणजे प्रत्येक जण आपला जोडीदार आदर्श हवा अशी अपेक्षा करतो पण त्याचवेळी आपण स्वतः आदर्श जोडीदार आहोत का? हे स्वतःला विचारणे गरजेचे ठरते. आपली स्वतःची कुवत आपण जाणावी, आपल्या गरजांना व आपल्या कुवतीला योग्य ठरेल असा जोडीदार निवडावा. कोणी व्यक्ती वाईट नसते. एखाद्या वेळी लग्न टिकू शकले नाही तर त्याचा अर्थ एक व्यक्ती वाईट आहे असा होत नाही. त्या दोन व्यक्तींचे एकमेकांशी जुळत नाही एवढेच! म्हणूनच लग्नापूर्वी ह्या बाबींचा सखोल विचार केला गेला पाहिजे.

आजच्या धावपळीच्या जीवनात एकूणच नातेसंबंध हे मर्यादित स्वरूपाचे होत जात आहेत. लग्नातील नात्याची खोली महत्त्वाची असते. ह्या नात्यांत भावनांचा कोंडमारा नसावा, सुसंवाद असावा. पैशानी सुविधा विकत घेता येतात पण सुख नव्हे! प्रेम मिळवण्यासाठी

प्रेम द्यावे लागते. वेळ, श्रम, बुद्धी खर्च करावी लागते. केवळ बुद्धी पुरेशी नसते तर कौटूंबिक व भावनिक संवेदना सुद्धा महत्त्वाची असते.

आपल्या जोडीदाराची निवड करतांना काही मूलभूत गोष्टींचा विचार करणे गरजेचे असते. ह्या मूलभूत गोष्टी म्हणजे:

- नीतीमूल्ये एकमेकांना पूरक असावीत.
- आवड-छंद-व्यवसाय ह्यांमध्ये समानता किंवा विविधता असली तरी त्याबद्दल जाणीव व आदर असावा.
- स्वभाव जुळणारे असावेत.
- लग्नाबद्दलच्या अपेक्षा जुळणाऱ्या असाव्यात.
- रहाणीमान-आहाराच्या सवयी, धर्म- दोहोंनी एकमेकांचा विचार करण्याची गरज.
- वास्तववादी विचारसरणी.

आपण लग्नापूर्वी लक्षात ठेवावे की एखादा सिनेमा आवडला नाही तर तो अर्धवट सोडता येतो, एखाद्या हॉटेलचे जेवण आवडले नाही तर परत तिथे जायचे नाही असे करता येते, काळाबरोबर घरही बदलता येते, न आवडणारी माणसे टाळणे कधी शक्य होते पण अशी सुटका लग्न संबंधात सहज शक्य नसते. लग्न हे दीर्घकालीन नाते आहे अशा विचाराने ह्या संबंधांकडे पहाणे आवश्यक असते.

प्रत्येक घराला भिंती असतातच व दरवाजाही असतो. गुण हा दरवाजा व दोष ह्या भिंती. कितीही लहान घर असले तरी त्याला दरवाजा असतोच. घरात प्रवेश करतांना दरवाजातूनच जावे लागते. भिंतीतून जाण्याचा प्रयत्न केला तर डोके आपटते. म्हणूनच

प्रत्येक व्यक्तीच्या हृदयात प्रवेश करायचा तर तो गुणांतून करावा.

संपन्न सहजीवनाच्या बळावर कितीही संकटे/वादळे आली तरी परतवू शकणे साध्य होते. सहजीवन हा प्रवास आहे. तो आपण प्रयत्नपूर्वक केला तर सहजीवनाची गाडी संपन्न आनंद विधानाकडे निश्चितच पोहचू शकेल. सकारात्मक विचार मातीचे सोने करतात तर नकारात्मक विचार सोन्याची माती करतात.

तुमच्या सहजीवनाची वाटचाल सुरळीतपणे सुरु होण्यास व अपेक्षित ध्येयाकडे जीवनसाथींपुढे एक प्रश्नावली देत आहे.

प्रश्नावली

- लग्न करण्यासाठी माझी मानसिक तयारी आहे का? घरच्यांच्या दबावाखाली मी लग्नाला तयार नाही ना?
- लग्न म्हणजे केवळ मजा नाही तर त्याबरोबर येणाऱ्या जबादाऱ्यांचे मला भान आहे ना?
- लग्नाकडून माझ्या काय अपेक्षा आहेत?
- जोडीदाराशी चर्चा करून विचाराची देवाणघेवाण करावी वाटते का?
- जोडीदाराबद्दलच्या कल्पना तुमच्या मनात स्पष्ट आहेत का?
- स्वतःच्या स्वभावाबद्दल व चांगल्या वाईट गुणांची स्पष्ट कल्पना तुमच्या मनाला आहे का?
- तडजोडीसाठी तुम्ही तयार आहात का?
- कोणत्या बाबतीत तडजोड कराल व कोणत्या बाबतीत तडजोड करणार नाही ह्याची स्पष्टता मनात आहे का?
- लग्न केल्यावर फक्त जोडीदाराशी नव्हे तर त्याच्या कुटुंबियांशी नाते जोडणे मान्य आहे का?
- लग्नानंतर तुमच्या आचार-विचारात काही बदल करावे लागतील हे मान्य आहे का?
- जोडीदाराची त्याच्या/तिच्या कुटुंबियांशी जुळवून घेण्यासाठी काही तडजोड करावी लागली तर तुमची तयारी आहे का?
- मुलांची जबाबदारी कोणाची असणार?
- घरातल्या कामाची जबाबदारी कोणी स्वीकारावी?

- आर्थिक बाबतीत निर्णय कोणी घ्यावेत?
- जोराच्या खाण्याच्या सवयी-रहाणीमान-सणवार ह्यांची कल्पना आहे का?
- शाकाहारी/मांसाहारी आहाराबद्दल तुमचे मत काय?
- जोडीदाराला स्पेस द्यायची तुमची तयारी आहे का?
- सासू-सासरे-नणंद ह्या नात्यांबद्दल पूर्वग्रदूषित मत आहे का?
- लग्नापूर्वीच्या चुका विसरून जाण्याची तयारी आहे व त्या जोडीदारास सांगणार का?
- जोडीदाराच्या कुटुंबियांबद्दलच्या जबाबदाऱ्या स्वीकारायला तयार आहात का?

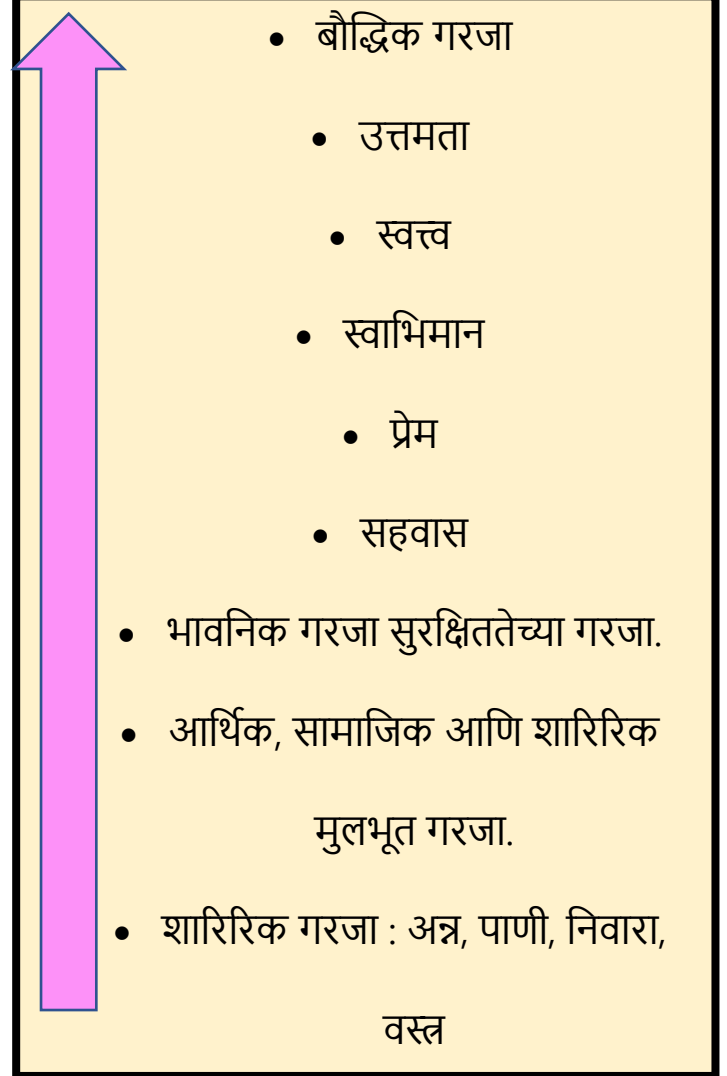
कुटुंबात एकसंधता असण्यासाठी काही घटकांची गरज असते. जसे की, समान विचार, भाषण - संवाद, समान खाद्य संस्कृती, भक्ती मार्गाचा स्वीकार आणि समान श्रद्धास्थाने. प्रत्येक व्यक्तीचा आयुष्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोण ठरवलेला असतो. आयुष्यात कोणत्या गोष्टींना प्राधान्य द्यायचे हे सुद्धा ठरवलेले असते. कुटुंबियांमध्ये सर्वांचे जीवनविषयक दृष्टिकोण आणि प्राधान्यक्रम जर एकमेकांना जुळणारा वा पूरक असेल तर कुटुंबात वादविवाद झाले तरी भांडणे होण्याची शक्यता कमी असते. मतभेद हे दोन व्यक्तींमध्ये होतीलही कारण प्रत्येक व्यक्तीची स्वतःची मते असतात. कुटुंबात मतभेद झाले तरी मनभेद होणार नाहीत ह्याची काळजी प्रत्येकाने घ्यावी लागते.

मानवाच्या गरजा ह्या वेगवेगळ्या असतात. उतरंडीच्या स्वरूपात मांडायच्या तर असे म्हणता येईल की, प्रत्येकाच्या गरजा वेगळ्या असू शकतात.

सामान्यपणे मुलभूत आणि सुरक्षिततेच्या गरजा भागल्या की सामान्य व्यक्ती समाधानी असते. काही व्यक्तींना बौद्धिक गरजा जास्त महत्त्वाच्या वाटतात ,अशा व्यक्ती लिखाण - वाचन- नवीन कला शिकणे अशा गोष्टींना प्राधान्य देतात. प्रत्येक व्यक्ती कोणत्या गरजांना प्राधान्य देते हे जाणून घेणे महत्त्वाचे असते. दोन व्यक्ती जेव्हा नात्यात बांधल्या जातात तेव्हा याच्या प्रत्येकाच्या गरजांबद्दल काय प्राधान्यक्रम आहे हे समजून घेतल्यास ते नाते जास्त चांगले फुलू शकते.

सांपत्तिक स्थिती, शिक्षण, नोकरी, रूप ह्या बाबी तशा दुय्यम असतात.

सहवास, प्रेम, आपुलकी, व्यक्तिस्वातंत्र्य, एकमेकांच्या मनाचा आणि भावनांचा आदर ह्या बाबी जर जपल्या तर दोहोतील नाते घनिष्ट बनते आणि मग कितीही मोठ्या समस्या उभ्या राहिल्या तरी दोघे एकत्रित पणे त्यावर मात करू शकतात, त्यातून यशस्वीपणे मार्ग काढू शकतात.

२. लग्नानंतरचे पहिले वर्ष

विवाह

विवाह हे तर असते पवित्र बंधन

दोन तना बरोबर दोन मनांचे हे मीलन ॥

विवाहानंतर जीवनाकडे दोघे एकाच नजरेने पाहू

असली आपल्यात मतभिन्नता तरी ती सामंजस्याने सोडवू ॥

दोघांच्या भिन्न संस्कृतीतून नवीन संस्कृती निर्माण करू

आनंदाने जगण्याचे एक नवे सूत्र शोधून काढू ॥

एकाच पथावर चालणारे आपण सहप्रवासी होऊ

देहाने भिन्न पण मनाने एक होऊ

एकमेकावर विसंबून असलो तरी एकमेकाना अवकाश देऊ ॥

एकमेकांच्या त्रुटींवर सामर्थ्याने मात करू

आपण सहजीवन आपले आनंदाने जगत विवाहाचे सार्थक करू ॥

लग्नानंतरचे पहिले वर्ष म्हणजे नवलाईचे दिवस. आपले घर,सभोवतालचा परिसर, माणसे तसेच आपली दिनचर्या लग्नानंतर बदलते. आपल्याकडे सहसा नवरी लग्नानंतर

नवऱ्याऒ्या घरी जाते. त्यामुळे लग्नानंतरऒ्या बदलांना नवरीमुलीला जास्त प्रमाणात सामोरे जावे लागते. अगदी सकाळी उठण्याऒ्या वेळेपासून बदल सुरू होतात. जोडीदाराऒ्या अपेक्षा लक्षात घ्याव्या लागतात. जेवणाऒी पद्धत वेगळी असते. प्रत्येक घराऒी स्वतःऒी अशी आखणी असते, नियम असतात. घरातले वातावरण वेगळे असते. दिवसभराऒ्या कामांऒी विभागणी वेगळी असते तसेऒ priorities पण वेगळ्या असतात. dressing पद्धती वेगळी असते. सहसा घरातील सुनेसाठी आणि मुलीसाठीचे नियम सारखे नसतात.

लग्नानंतर दिनक्रम बदलतो. त्याऒसोबत भूमिका बदलतात. अल्लडपणा नसावा, वागणूकीत आणि विचारात जरा प्रग्लभता असावी अशा अपेक्षा असतात. एकादिवसाने आपल्या जीवनात केवढातरी फरक केला असतो. मुलांना पण बायको आणि आई दोघींना संभाळून घ्यायऒी कसरत करावी लागते. नवीन भूमिकेसाठी आत्तापर्यंत कोणी काही शिकवले नसते त्यामुळे मित्र मैत्रिणींऒ्या सल्ल्याने त्या पार पाडण्याऒी कसरत दोघेही करीत असतात. त्यातून लग्नसमारंभात काही उणेदुणे राहिले असेल तर नवरा बायको ह्यांऒ्या नात्यात सुरुवात होण्यापूर्वीऒ विसंवाद निर्माण होऊ शकतो.

पुष्कळदा लग्नानंतरऒ्या सहजीवनाबद्दल काल्पनिक मनोरे रऒलेले असतात. बऱ्याऒदा नाटक- कादंबरी- सिनेमा ह्यांऒ्या आधारावर ह्या भ्रामक कल्पना मनात असतात. आणि वास्तवात मात्र येणारे अनुभव अगदीऒ विरुद्ध असतात. अशावेळी भ्रमनिरास होतो आणि मन खट्टू होते. म्हणूनऒ वास्तवाचे भान असणे खूप महत्त्वाचे ठरते.

लग्नापूर्वी एकमेकांना ओळखत असले तर त्या जोडप्याला एकमेकांऒे स्वभाव थोडेतरी परिऒयाचे असतात परंतु काहीवेळा तर हे सर्वऒ नवीन असते. आणि जरी लग्नाआधी एकमेकांना ओळखत असले तरी २४ तास सोबत रहाणे आणि काही तास सोबत

रहाणे ह्यात खूप फरक असतो.

विसाव्या शतकाच्या मध्याचे संसार चित्र 'तेव्हाच्या लग्नाची गोष्ट' , ह्या पुस्तकात वाचायला मिळाले. ह्या पुस्तकाचे संपादन कृष्णाबाई मोटे ह्यांनी केले आहे व प्रकाशन महाराष्ट्र टाइम्स ने केले आहे . ह्या पुस्तकात १९६७ ह्या वर्षात ५१८ महिलांनी त्यांचे लग्नानंतरच्या पहिल्या वर्षातील अनुभवकथन केले आहे. त्यात १६ वर्षांच्या युवतीपासून ७३ वर्षांच्या महिलांनी त्यांचा अनुभव दिला आहे. ह्या महिला शहरी तसेच ग्रामीण विभागातील होत्या. त्यातील स्त्रीयांचे लग्नाच्या वेळेचे वय ११ वर्षे पासून ४२ वर्षा पर्यंतचे होते. सर्वाधिक विवाह ठरवून झालेले होते आणि फक्त ८ आंतरजातीय आणि २ आंतरधर्मिय विवाह होते. त्यातील फक्त १८ विवाह नोंदणी पद्धतीने झाले होते. बहूतेकींना लग्नाच्या पहिल्या वा दुसऱ्या वर्षी अपत्य प्राप्ती झाली होती. एकूण बहूतेक विवाह सुखी असल्याचे चित्र होते तर केवळ १८ जणींनी वैवाहिक जीवनात समस्या असल्याचे नमूद केले होते. बहूतेक जणी एकत्र कुटुंब पद्धतीत राहिल्या होत्या. बरेच विवाह सुरुवातीला सुखी नसले तरी कालांतराने दोन मनांची संधीजोड झाली. सुरुवातीच्या काळात एकमेकांच्या आवडीनिवडी , स्वभाव, घरातील चालीरिती, आर्थिक परिस्थिती, लग्नाच्या वेळेचे मानपान, हुंडा देणे- घेणे , पायगुणाची चर्चा अशा बाबी पुढे आल्या होत्या. स्त्री पुरुष संबंधाचे अज्ञान, लग्नाबद्दलच्या चुकीच्या समजूती, मनातली भिती, पूर्वग्रह, स्वयंपाक न येणे अशा काही गोष्टींमुळे पहिल्या वर्षी सहजीवनात समस्या निर्माण झाल्याचे नमूद केले आहे. (महाराष्ट्र टाइम्सने १९६७ मधे प्रकाशित केले " लग्नानंतरचे पाहिले वर्ष" हे पुस्तक कृष्णाबाई मोटे यांनी संपादित केले आहे)

खरेतर आजच्या काळात सुद्धा हे चित्र बदलले आहे का?

लग्नानंतरचे पहिले वर्ष हे भावी नातेसंबंधाचा पाया असतो. हा पाया मजबूत बनवायचे प्रयत्न करावे लागतात. एकमेकांना समजून घेणे, एकमेकांना वेळ देणे, स्वतःची मते मांडण्यासाठी संधी देणे तसेच एकमेकांना अध्यास्त न धरता आदराने वागवणे ही पथ्ये पाळली तर हे संबंध घट्ट जुळण्यास मदत होते. नवलाईचे दिवस असले तरी पदोपदी परिक्षेला सामोरे जावे लागते. एकत्र कुटुंब असेल तर केवळ जोडीदाराचेच नव्हे तर कुटुंबातील सर्व सदस्यांची मर्जी राखण्याची तारेवरची कसरत पार पाडावी लागते. ह्यात विशेष करून नवऱ्यामुलीची जास्त कसरत होते. स्त्री पुरुष समानता तत्त्वतः मान्य बहुतेक सर्वजण करतात परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात आणि आचरणात मात्र ते दिसून व अनुभवास फार कमीवेळा येते. बहुतांशीवेळा स्त्रीला पडते व नमते घेऊन तडजोड करावी लागते. हे योग्य आहे असे मला वाटत नाही पण त्यातून मार्ग काढतांना त्या स्त्रीवर दडपण असते . तिच्या जोडीदाराच्या, समाजाच्या, कुटुंबाच्या, तिच्या आईवडिलांच्या आणि तिच्या स्वतःच्या अशा विविध अपेक्षांची सांगड घालताघालता ती थकू शकते. अशावेळी जर तिला तिच्या जोडीदाराची साथ आणि सोबत असली तर ही कसरत सुसह्य होऊ शकते. ह्यासाठी दोघानी एकमेकांना समजून घेतले पाहिजे. हे पहिले वर्ष दोघांनी ह्यासाठी वापरावे.

संसार म्हणजे संवाद, सामंजस्य आणि रक्षण.

सहजीवन म्हणजे काय? सह म्हणजे बरोबर - एकमेकांच्या बरोबर असणे.

सहजीवन बहरवणे, फुलवणे आपोआप नाही होत तर ते घडवून आणावे लागते. दोघांनी त्यांच्या नात्याला आकार द्यायचा असतो. हे नाते जोपासावे लागते, सुदृढ बनवावे लागते. सहजीवनात नात्याची जोपासना करताना प्रेम, आधार, विश्वास हे घटक अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात. प्रेम आणि आकर्षण ह्यातील फरकाची जाणीव असावी. दुसऱ्या विषयी आस्था, काळजी, आधार वाटणे म्हणजे प्रेम वाटणे होय.

अलिकडे जग मुठीत आले आहे. भौगोलिक अंतर असले तरी संपर्क साधनांमुळे आपण हे अंतर कमी करून एकमेकांशी सहज संपर्क साधू शकतो. तंत्रज्ञान तर एवढे प्रगत झाले आहे की दरवाजा न उघडताच कितीतरी व्यक्ती आपल्या घरात प्रवेश मिळवू शकतात. एकमेकांशी संपर्क साधणे सहज शक्य होते. संपर्क माध्यमे वाढली आहेत. पण त्यामुळे संवाद कमी होतो आहे का? अस प्रश्न आपण स्वतःला विचारायची वेळ आली आहे. जनसंपर्क वाढला. विस्तारीत कुटुंबाची संकल्पना आली. बाहेरच्या जगाशी आपण बोलतोय पण जवळच्या नातेवाईकांशी, जोडीदाराशी, मुलांशी संवाद साधतोय का?

सहजीवनात सहकार्याचे महत्त्व फार असते. सहजीवनात कधीकधी स्वभावात प्रयत्नपूर्वक बदल घडवून आणणे गरजेचे ठरते. व्यक्ती म्हणून एकमेकांच्या स्वतंत्र अवकाशाचा आदर करणे हे नात्यामध्ये खूप गरजेचे असते. पुरुष प्रधान कुटुंब पद्धतीने सशक्त आणि सुदृढ वैवाहिक नात्याला हानी पोहोचते. समाजमान्य पद्धतीमध्ये लग्नानंतर मुलीने सासरी पूर्णपणे समरस होणे अपेक्षित असते. म्हणजेच तिने आपले लग्नापूर्वीचे अस्तित्व विसरून जावे असे अपेक्षित असते. थोड्या प्रमाणात अलिकडे एकतर्फी तडजोड चूकीची असे समाजाला पटू लागले आहे. परस्परांचा मोकळा स्वीकार करणे दोन मनातील नाते सुदृढ करते.

कोणतेही नाते हे निरोगी बनवायचे असेल तर काही पथ्ये पाळावी लागतात. ही पथ्ये पुढील प्रमाणे :

दुट्टप्पी वागणूक नसावी.

दुहेरी मापदंड नसावेत.

पूर्वग्रहदूषित दृष्टीकोन नसावा.

सुसंवाद असावा.

विवेकी आणि वास्तववादी विचारसरणी असावी.

लवचिकता असावी, आडमुठे पणा नसावा.

आता पुढील वाक्ये वाचल्यावर तुम्हाला हे पटेल.

- आपला तो बाळ्या आणि दुसऱ्याचे ते कार्टे.
- सासू ही नेहमी खाष्टच असते.
- सुनेने घरात साडी नेसलीच पाहिजे पण त्याच वयाच्या मुलीने नाईटगाऊन घातला तरी चालते.
- स्त्रीयांना आणि पुरुषांना वेगवेगळे मापदंड असणे.

घरात प्रत्येकाला आपले मत मोकळेपणे मांडण्याची संधी मिळावी. कोणाला अध्यारुत धरू नये.

एखाद्या रोपट्याला एकाजागेहून काढून दुसरीकडे लावले तर त्याला बहरायला थोडा अवधी द्यावा लागतो. मुलीच्या बाबतीत असेच काहीसे घडते.

मागील वर्षी मला १८ ते २५ वयोगटातील अविवाहित मुंबई शहरातील मुलींच्या मुलाखतीतून पुढील गोष्टी लक्षात आल्या:

मोठ्या प्रमाणात मुलींना आपण आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी असणे आवश्यक असल्याचे वाटते. लग्नाचे वय २२ ते २८ वर्षे असावे असे वाटते. ६० % मुलींना आपला पगार स्वतःच्या मतानुसार खर्च करावा असे वाटते. ५० % मुली कुटुंबाला प्राधान्य देऊ इच्छितात तर २० % मुलींना करिअर जास्त महत्त्वाचे वाटते. ४० % मुलींना पूर्वापार रुढी परंपरा चालू ठेवाव्यात असे वाटते आणि त्या मोडणे धोक्याचे वाटते. ७० % मुलींना आपले आयुष्य स्वतःच्या मताप्रमाणे जगावे वाटते पण त्यातील ६० % मुलींना ते शक्य आहे असे वाटत नाही.

लग्नानंतरच्या पहिल्या वर्षात एकमेकांना समजून घेणे आणि आहे तसे स्विकारणे हे घडते.

आपल्या नात्याचा अधूनमधून आढावा घ्यावा. आढावा घेताना सहा प्रमुख बाबींचा विचार करावा.

स्वतःची जीवनशैली, इतरांकडून असलेल्या अपेक्षा, एकमेकांशी असलेले संवाद, सहकार्य, प्राधान्याच्या गोष्टी, दुसऱ्याला आपल्याबद्दल काय वाटते.

ह्या दृष्टीने आपले नातेसंबंध पडताळून पहावे आणि कुठे जर काही खटकण्यासारखे असेल तर योग्य वेळी त्यावर उपाययोजना कराव्यात.

लग्नानंतरचे पहिले वर्ष एकमेकांना जाणून घेऊन सहजीवनबद्दल अपेक्षांची

देवाणघेवाण करुन पुढील वाटचालीबद्दल प्लान केल्यास पुढील वर्षे आनंदी होऊ शकतात. हे स्नेहा आणि संतोषच्या उदाहरणावरुन लक्षात येते.

स्नेहा आणि संतोष

संतोष आणि स्नेहा ह्यांच्या लग्नाला आता एक वर्ष होत आले. दोघांचे वय २२/२३ वर्षे. दोघे पदवीधर. दोघे एकाच जागी कामाला होते. ते एकमेकांना दोन वर्षांपासून ओळखतात. संतोष मुंबईत उपनगरात रहातो. घरी त्याचे आई आणि बाबा. बहिणीचे लग्न पाच वर्षांपूर्वी झाले. बाबा निवृत्त आणि त्यांना पेन्शन मिळते. आई घरीच असायची. त्याची बहिण मुंबईतच असते.

स्नेहा मल्याळी तर संतोष मराठी. स्नेहाला एक मोठी बहिण. तीचे बाबा प्रायव्हेट कंपनीत कामाला आहेत. आई घरीच असते. तिची बहिण परदेशी स्थायिक आहे, वर्षातून एकदा इकडे येते.

त्यामुळे आईबाबांचे सर्व स्नेहाच बघायची.

दोघेही मध्यम वर्गीय कुटुंबातील.

स्नेहाच्या बहिणीच्या लग्नात खूप खर्च आला होता. स्नेहाने कर्ज काढून बाबांना मदत केली. स्नेहाला आपल्या लग्नात खर्च करायचा नव्हता.

त्यांचे घर एका चाळीत होते. स्नेहाला त्यांच्यासाठी फ्लॅट घ्यायचा होता. आधीचे

कर्ज फेडले की ती त्याचा विचार करणार होती .

संतोषशी मैत्री झाली . दोघे वरचेवर बाहेर फिरायला जाऊ लागले . एकमेकांचा स्वभाव जाणून घेतला . दोघांनी लग्न करायचे ठरवले. घरच्यांना अजून सांगितले नव्हते. संतोषच्या घरी तसा विरोध होईल असे नव्हते पण स्नेहाला आपले आईवडिल तयार होतील का ह्याची धास्ती होती.

दोघांनी ठरवले की घरच्यांना सांगून त्यांची परवानगी मिळवून लग्न करायचे. त्यात अजून काही महिने गेले. संतोषने घरी प्रथम सांगितले, त्याच्या घरच्यांना थोडे आश्चर्य वाटले पण त्यांचा विरोध नव्हता. स्नेहाच्या वडिलांचा तीव्र विरोध होता. आपल्या जातीतला मुलगा नाही हा त्यांच्या विरोधाचा मुद्दा होता. तिच्या आईची काही हरकत नव्हती पण वडिल रागीट आणि हट्टी, त्यामुळे त्यांना समजावण्याचे काम दोघांनी मिळून केले. स्नेहाला संतोष आवडत होता आणि त्याच्याशीच लग्न करण्याचा तिचा निर्णय पक्का होता. शेवटी तिने वडिलांना मनवले आणि लग्नाला संमती मिळवली. स्नेहाच्या मदतीने घर चालत होते आणि पुढेपण ती आपल्या आईवडिलांना पगारातून पैसे पाठवत रहाणार होती. लग्नापूर्वी तसे तिने स्पष्टपणे सांगितले होते.

दोघांच्या रहाणीमानात, खाण्याच्या सवयीत जरी तफावत असली तरी दोघांनी तडजोडीने त्यातून मार्ग काढला होता. लग्नाचा खर्च बहुतांशी संतोषने केला. लग्न संतोषच्या घरच्यांना हवे होते तसे धार्मिक पद्धतीने झाले.

लग्नानंतर भाषेपासून रहाणीमानापर्यंत सगळेच बदल स्नेहाला अंगीकारावे लागले. संतोषकडच्या चालीरीती, देवधर्म, पूजा हे सगळे तिला नवीन होते. संतोषच्या घरच्यांनी

स्नेहाला सगळे समजावून सांगितले आणि हे सगळे सामावून घ्यायला आणि स्विकारण्यासाठी तिला तिचा वेळ दिला. मधूनमधून तिच्या पद्धतीचे जेवण केले जाई. तिला आवडायचे ते पदार्थ आणले जात. तिने मराठी शिकून घेतले.

दोघांनी मिळून दोन वर्षांनी मूल होऊ द्यायचा निर्णय घेतला आणि तसे घरच्यांना सांगितले. त्यांच्या संसाराचे निर्णय ते दोघे एकत्रीतपणे चर्चा करून घेत होते.

स्नेहाच्या आईवडिलांसाठी तिने कर्ज काढून प्लॉट बूक केला. ती ते कर्ज फेडत होती. तिच्या आईवडिलांना भेटायला ती नियमित जात होती. लग्नानंतरही मुलगी ह्या नात्याने ती आईवडिलांची काळजी घेत होती.

दोघांचा संसार आनंदाने चालू आहे. त्यांचे निर्णय ते एकमेकांच्या संमतीने घेतात. दोघांचे लग्नापूर्वीच त्याबद्दल बोलणे झाले होते आणि ते त्यांना मान्य होते.

सुसंवाद आणि एकमेकांवरचे प्रेम, विश्वास ह्यामुळे त्यांचे नाते मजबूत बनत होते.

लग्नानंतरची २०-२५ वर्षे

नव्याची नवलाई संपते आणि वास्तवातील आयुष्य सुरु होते. कुटुंबियाना लग्न होऊन एक वर्ष झाले तेव्हा पाळणा हलायला हवा अशी अपेक्षा असते. लग्न उशिरा म्हणजे २५/३० वयानंतर झाले असेल तर वैद्यकीय दृष्ट्या लवकर बाळंतपण झाले तर योग्य ठरते. आणि मग पाळणा लांबवणे हा पर्याय उरत नाही. बहुतेक जोडपी लग्नानंतर पाच वर्षात मूल होऊ देण्याचा विचार करतात ज्यामुळे मुलाचे संगोपन करणे सोपे होते.

लग्नानंतर भूमिका बदलतात. मूल झाल्यावर परत भूमिकांमधे भर पडते. जबाबदारी वाढते. मुलाचे संगोपन करणे हे शास्त्र आणि कला दोन्ही आहे. मूल वाढवताना पालकसुद्धा शिकत असतात. मूल झाल्यावर जोडप्याचे सर्व लक्ष मुलाकडे केंद्रित होते. मुलाची देखभाल करण्यास आई सोबत हल्ली वडीलाना पण हक्काची रजा मिळू शकते. मुलाच्या संगोपनात दोन्ही पालकांचा सहभाग हितकारक असतो.

मूल होण्यापूर्वीचा दिनक्रम मूल झाल्यावर बदलतो. मुलाच्या झोपण्याच्या वेळेनुसार घरातील कामकाज आटोपावे लागते.

पुरूष प्रधान समाजातील विवाह संस्था :

लिंग आधारित भेदभाव हे मनुष्याने निर्माण केले व पुरूषप्रधान संस्कृतीने त्याला मान्यता दिली. पुरूषप्रधान समाज मातृत्वाच्या भावनेचे उदात्तीकरण करून, स्त्रियांवर त्याच्या दायित्वाचे ओझे देऊन, त्यांच्या स्वातंत्र्याला सिमित करू पहातो.

स्त्रीच मुलांना जन्म देऊ शकते हे जिवशास्त्रीय सत्य लक्षात घेऊन मुलांच्या संगोपनाची जबाबदारी पुर्णपणे स्त्रीचीच असल्याचा दावा पुरूषप्रधान संस्कृती करते. पुरूष प्रधान संस्कृती शिकवते की, कुटुंबातील कर्ता प्रमुख हा पुरूषच असतो व बऱ्याचदा वडील त्या ठीकाणी असतात.

स्त्रियांची लैंगिकता, त्यांची कामं, त्यांनी मुलांना जन्म द्यायचा की नाही, त्यांचे व्यक्तिस्वातंत्र, ह्या सर्वांचे निर्णय कुटुंबातील कर्ता पुरूष घेतो. ह्या संस्कृतीतील कुटुंब मुलीपेक्षा मुलगा जन्माला येणं ह्याला जास्त महत्त्व दिल जातं. मुलांच्या व्दारेच घराण्याची वंशवेल चालू राहू शकते हा मुख्य विचार पुरूष प्रधान संस्कृती देते.

कुटुंबातील नातेसंबंधामध्ये उतरंड तयार करणं व एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे पुरूषप्रधान संस्कृती वारसा पुढे चालू ठेवणं ह्यामध्ये कुटुंब संस्था व विवाह संस्था एक महत्त्वाची भूमिका निभावते. मुलांनी आक्रमक असावं व मुलींनी प्रेमळ, काळजी घेणारी व नम्र असावं अशी ह्या संस्कृतीची अपेक्षा असते व ही मूल्य जोपासत मुलांचे संगोपन होताना दिसते. त्यामुळेच स्त्रियांवर अन्याय होणं, क्रूर वागणूकीला सामोरं जाणं , नातेसंबंधात दुय्यम महत्त्व मिळणं असे प्रकार घडताना आपण पहातो. अशा मुल्यांच्या आधारावर मुलामुलींची एक वैशिष्टपूर्ण व्यक्तिमत्त्व तयार झालेलं असतं. त्यामुळे मुली किंवा बायका ह्या जास्त भावनाप्रधान व भावनिकरित्या आजुबाजुंच्या व्यक्तित्ववर अवलंबून असतात असं दिसून येतं. स्वतःच्या मुलांच्या नवऱ्याच्या ईच्छांपलिकडे स्वतःच्या ईच्छा जपणं मान्य केल जात नाही.

एखादं वैवाहिक बंधन विस्कळीत होतं तेव्हा फक्त पती-पत्नी नातेसंबंधांवरच नव्हे तर संपूर्ण कुटुंबावर त्याचा परिणाम होताना आपण पहातो. अशा विस्कळीत कुटुंबामध्ये सगळ्यात वाईट परिणाम त्या कुटुंबातील अजाण मुलांवर होताना दिसतो. पती-पत्नींमधील वादांचा परिणाम मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास पूर्णत्वाने घडू देत नाहीत. पती-पत्नींमधे भांडणं त्यामुळे शक्यतो होऊ नयेत.

लग्नानंतर मूल होऊ द्यायचे का, होऊ द्यायचे तर केव्हा होऊ द्यायचे ह्याचा निर्णय जोडप्याने दोघांच्या सहमतीने घ्यावा. पुरुषप्रधान विचारसरणीत बहुतांशी वेळा स्त्रीला ह्यात आपला विचार करण्याची आणि मांडण्याची संधी मिळत नाही. पण जोडप्याने समानतेचा विचार करून ही विचारसरणी मोडली पाहिजे.

ह्याकाळात सहजीवनात आळाने उभी राहिली की त्याचा सामना दोघे कशी करतात ह्यावर सहजीवनातला आनंद अवलंबून असतो. कौटुंबिक तसेच आर्थिक परिस्थिती बदलत असते. नोकरी, उद्योग ह्यात काही आळाने येतात. सामाजिक परिस्थितीत काही समस्या निर्माण होतात. एखादी नैसर्गिक आपत्ती उद्भवू शकते. अशा विविध बदलत्या परिस्थितीमुळे विविध प्रकारच्या आळानांना सामोरे जायची जोडप्यांची कसोटी लागते. अशा वेळी एकमेकांची साथ देत, एकमेकांना आधार देत संकटांना सामोरे जाणारे जोडपे कठिण परिस्थितीला आनंदाने सामोरी जातात. कुटुंबाची आणि समाजाची त्यांना त्या परिस्थितीत साथ असेल तर ते जोडप्याला मदतीचे होते.

मूल न होणे म्हणजे त्या स्त्रीमधेच काहीतरी दोष आहे असा गैरसमज अजूनही समाजात आढळतो. स्वेच्छेने जरी मूल होऊ नाही द्यायचे असा निर्णय जोडप्याने घेतला तरी त्या निर्णयाला कुटुंबीय विरोध करण्याची शक्यता जास्त असते. अशा वेळी दोघांनी ठामपणे आपल्या निर्णयाला धरून राहण्याचे आळान असते.

अजूनही अगदी शहरातसुद्धा मुलगी म्हणजे बोजा आणि मुलगा हा हवाच कारण तो वंश पुढे चालवणारा असतो असा समज दिसून येतो. मुलगा होण्यासाठी ४-५ मुली होतात . मुलींना जन्मा-आधीच मारले जाते. पुस्तकी शिक्षण हे समानतेची शिकवण देत नाही. पितृसत्तेला धक्का देणे हेच त्यावरचे उत्तर मला वाटते. स्त्री प्रगत झाली, तिला आपल्या हक्काची आणि माणूस म्हणून जगण्याच्या हक्काची जाणीव झाली आहे. पण समाजाला ते मान्य होत नाही. पुरुषांनी आता प्रगत होण्याची वेळ आली आहे. अगदी लहान पणापासून समानतेने सर्वांना वेगवेगळे जगण्याची गरज आहे.

मुलांना वाढवतांना आपण पण बरेच काही शिकत असतो. मुले आपल्याला मोठी बनवतात.

पहा पटतंय का?

मुलं आम्हाला खरं तर
बरंच काही शिकवत असतात
आपण मात्र त्याकडे कानाडोळा करत असतो.
आपण त्यांना अज्ञानी 'पोर' समजतो
त्यांच्या वागण्याला पोरकटपणा म्हणत असतो
संस्कृतीच्या नावाखाली बळजबरी करत असतो
नकळतपणे त्यांची प्रगती आपणच खुंटवत असतो
आम्ही मोठे ज्ञानी असे उगीच समजत असतो
जरा विचार करुया, मागे वळून पाहूया.
आपल्याला जे मिळालं नाही
ते बाळाला मिळावं म्हणून झटायचं
केवळ पुस्तकी शिक्षण नाही पुरेसं
तेव्हा त्यांना निसर्गाशी संवाद साधू द्या
समाजातील सर्व बांधवांना भेटू द्या.
चार चौघात वागण्याचे त्यांना ज्ञान द्या
बुद्धी सोबत भावनांचे महत्त्व त्यांना कळू द्या
त्यांना काय भावतंय त्यांची जाणीव द्या
आपण त्यांचे 'पालक' आहोत
'मालक' नाही ह्याचे सतत भान राहू द्या
विसरुया नको की
त्यांनीच तर आपल्याला पालक बनण्याचे भाग्य दिलंय
त्यांच्याकडून आपल्याला बरंच काही शिकायचंय!

आपली मुले - जबाबदारी की गुंतवणूक?

माणूस कसा स्वार्थी असतो पहा - माझे म्हातारपणी कसे होणार ह्याची चिंता - त्यासाठी माझा मुलगा / मुलगी मी आज वाढवणार जेणे करुन उतारवयात तो मला सांभाळेल ही अपेक्षा.

आपल्या समाजात 'स्त्री' वर पुरुषांची मालकी आहे असा समज. पुरुषप्रधान संस्कृतीत मुलगी ही लहानपणी वडिलांची, तरुणपणी नवर्याची तर म्हातारपणी मुलांची! स्त्रिचे स्वतंत्र व्यक्तीमत्त्व आपण अमान्यच करतो. आज समाज सुधारणेत स्त्री-पुरुष समानतेची गरज आहे.

मुलगा हा म्हातारपणची काठी! तेव्हा त्याने मला सांभाळावे म्हणून आज मी त्याला सांभाळणार! सर्व व्यवहारी नाते! हिशोबी वृत्तीच्या दृष्टीकोनातून ह्यात वावगे असे काहीच नाही. पण माणसा-माणसांतील नाती ही अशा गणितांनी गुंफली जातात का? 'माणूस' म्हणून आपण जगायचंय की 'माणुसकी' वाढीला लावायची आहे? आपल्या मुलाला आपल्या वागणूकीतून गणिताचे असे धडे दिले तर मोठेपणी तेही त्यानुसार वागणार ह्यात नवल नाही व तेव्हा आपण त्यांना दोषी ठरवणे नक्कीच अयोग्य ठरेल. खरी चूक आपलीच आहे हे विसरुन चालणार नाही.

बालसंगोपन हे एक शास्त्र आहे. तसेच ती एक कलाही आहे. कोणत्याही शाळेत त्याचे शिक्षण दिले जात नाही. प्रत्येकजण आपल्या बुद्धी व अनुभवाच्या जोरावर आपल्या कुवतीप्रमाणे मुलं वाढवतो. बर्याचदा मूल आपोआप वाढते असा गैरसमजही दिसून येतो. कर्तेपणा स्वीकारतांना त्या बरोबरीने येणार्या जबाबदार्या, कर्तव्ये ओघाने येणारच! केवळ हक्क दाखवून जबाबदार्या टाळणे नक्कीच चूकीचे. कर्तव्य आणि हक्क ह्या दोन्ही एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. आज पालक म्हणून जर जबाबदार्या नीट पार पाडल्या तर

उद्या आपले हक्क न मागताही मिळणारच. पण होतंय काय तर आम्ही आमचे हक्क मागतो तेही कर्तव्याकडे डोळेझाक करुन!

आम्ही तुझे आई-वडिल-जन्मदाते तेव्हा तुझी मालकी आमच्याकडे. आम्ही म्हणू ते तू शिकायचे. माझ्या दबावाखाली व छत्राखाली मुलाला ठेवणार अशाने मुलाची वाढ आपण खुंटवत असतो ह्याचे भान किती आई-वडिलांना असते? मुलाला स्वतःच्या आशा असतात, स्वतःचे पंख असतात. त्यांना सक्षम करुन त्यांच्या पंखांचा पुरेपुरपणे वापर करण्यास आपण वाव द्यायला हवा. त्याचा वापर ते योग्य मार्गासाठीच करतील ह्यासाठी त्यांची पूर्वतयारी करुन घ्यावी व हे काम आई-वडिलांचे असते. आपण आपल्या अज्ञानातून म्हणा किंवा 'मीपणामुळे म्हणा, किंवा 'आम्ही मोठे, आम्हाला सर्व समजते' अशा गैरसमजाने म्हणा पार पाडत नाही आणि मुल मोठे झाल्यावर ते जेव्हा आपल्या मनाविरुद्ध वागते तेव्हाही परत आपल्या त्याच गैरसमजापोटी आपण आजच्या पीढीला नीतीमूल्ये कशी नाहीत ह्याबद्दल बोटे मोडतो. ह्याचा नीट विचार करावा म्हणजे आपोआप आपणच आपली चूक कशी लपवतोय ह्याची जाणीव होईल.

आई-वडिलांचा सांभाळ मुलाने करावा हे कायद्याने बंधनकारक आहे हे जाहिररित्या सरकारला सांगावे लागत आहे हे लज्जास्पद आहे. समाजातील प्रत्येक घटकाने आपली कर्तव्ये, आपले स्थान जाणून पार पाडली व नीतीमूल्ये बाळगून वागणूक ठेवली तर अशा ह्या विधानांची आवश्यकताच भासणार नाही. केवळ कायद्याने समाज बदलत नाही. होणारे बदल समाजाने आत्मसात करायला हवेत.

भारतीय संस्कृती पितृऋण मानते. आज मुले शिकतात पण सुसंस्कृत होतात का? सुशिक्षित व्यक्ती सुसंस्कृत असतेच असे नाही. आज गरज आहे ती आपली संस्कृती बालमनावर बिंबविण्याची. ही जबाबदारी मुख्यत्वेकरुन पालकांचीच आहे. 'कुटुंब' ही मुलाची पहिली व महत्त्वाची शाळा असते.

म्हणून म्हणावेसे वाटते की मुलांना वाढवण्याची जबाबदारी नीटपणे पार पाडा त्यांना सक्षम माणूस बनवले तर तुमची मुले तुमचीच होतील व म्हातारपणी मला कोण पहाणार

ह्याची काळजी रहाणार नाही. कर्तव्ये मनापासून पार पाडली तर हक्क आपोआपच मिळत जातात.

ह्याकाळात दोघांच्या म्हातारपणासाठीची गुंतवणूक करण्याचा विचार करावा लागतो. नोकरीतून निवृत्त झाल्यावर काय करायचे त्याची तयारी पण ह्या काळात करावी लागते.

मुलाच्या संगोपनाच्या प्रत्येकाच्या वेगवेगळ्या कल्पना आणि पद्धती असतात. कुटुंबातील जेष्ठ व्यक्तीच्या स्वतःच्या काही पद्धती असतत आणि त्या जर पालकाना मान्य नसतील तर वादविवाद होण्याची शक्यता असते. अशावेळी पालकानी दोघानी मिळून काही धोरण आखणे आणि तसे जेष्ठांशी मोकळेपणे बोलणे महत्त्वाचे असते. त्याचप्रमाणे मुलानी भविष्यात काय करावे हे मुलाच्या कलानुसार ठरवावे. मुलाचे संगोपन हा आताचा चर्चेचा विषय नाही, पण त्यावरून जोडप्यांमधे मतभेद असू नयेत.

समाजाच्या अपेक्षांच्या चौकटीत आपले जोडपे असले तर सर्वसामान्यांप्रमाणे आपले सहजीवन सुरु रहाते. कुटुंबिय आणि समाज वेळ पडली तर मदतीला धावून येतो. पण जोडपे समाजमान्य चौकटीबाहेर असेल तर मात्र प्रवाहाविरुद्ध पोहताना अधिक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

ह्याकाळात जोडप्याची स्वतःची करीअर करण्याची त्याचबरोबर मुलाचे संगोपन आणि आपल्या कुटुंबियांची काळजी घेणे अशा विविध जबाबदाऱ्या एकाचवेळी स्विकाराव्या लागतात. आपले स्वतःचे पण वय वाढत असते , सोबत आपल्या आरोग्याची काळजी घेण्याची खबरदारी घ्यावी लागते. तरुणपण ओसरत जाऊन आपण पन्नाशीकडे सरकत असतो. शारिरिक समस्या उद्भवल्यास त्याला सामोरे जावे लागते.

हया काळात जोडप्यात सुसंवाद असणे खूप महत्वाचे असते.

संवाद साधायला हवा म्हणजे नक्की काय करायचे हे समजून घेऊया.

संवाद ही एक प्रक्रिया असते. एका व्यक्तिकडून दुसऱ्याला संदेश पाठवला जातो. तो संदेश दूसरी व्यक्ति स्वीकारते आणि त्याचा अर्थ लावते. आता दूसरी व्यक्ति त्याचे उत्तर देते. हे उत्तर पहिल्या व्यक्तिकडे पोहोचते आणि ती व्यक्ती ते स्वीकारून त्याचे प्रतूत्तर देते. तर वरकरणी सोपी वाटणारी ही प्रक्रिया गुंतागुंतीची असते.

पाठवणाऱ्या व्यक्तीने ते कसे, काय आणि केव्हा पाठवले तसेच दुसऱ्या व्यक्तिकडे काय, केव्हा आणि कसे पोहोचले आणि ते कसे समजले गेले ह्यानुसार त्याचे उत्तर बदलते.

उदाहरणार्थ, आई आपल्या मुलीला वेडाबाई किंवा वेडी आहेस असे लाडाने बरेचदा बोलते. सासु जेव्हा असे सुनेला बोलते तेव्हा ते आरोप म्हणून घेतले जाते. म्हणजे, काय बोललात यापेक्षा कोण बोलले ह्याला महत्व दिले गेले.

शिवाय, कोणत्या वेळी बोललो हे सुद्धा महत्वाचे असते. पाठवणाऱ्याची आणि दुसऱ्याची त्यावेळची मनस्थिती असेल त्याप्रमाणे त्याचा अर्थ आणि उत्तर दिले जाते.

ही प्रोसेस चांगली होण्याकरता काही गोष्टींची मदत होते, जसे की,

- मोकळे वातावरण
- दडपणरहित वातावरण
- पुरेसा वेळ असणे
- ठराविक मजकूर स्पष्टपणे मांडणे
- दुसऱ्याला समजून घेऊन सांगणे
- स्वतःला काय सांगायचे आहे ह्याबद्दल स्पष्टता असणे
- दुसऱ्या पर्यंत आपले सांगणे पोहचेल ह्याची काळजी घेणे
- सोप्या भाषेत आणि स्पष्टपणे व्यक्त करणे
- आपण समोरासमोर बोलतो तेव्हा शब्दा-बरोबरच आपली देह-बोली बरेच काही सांगत असते ह्याची दखल घ्यावी.
- मजकूराबरोबर तुमच्या भावनाही पोहोचत असतात हे लक्षात घ्यावे.

सुसंवादाला काही अडथळे निर्माण होऊ शकतात. ते आता पाहूया-

- भौतिक अडथळे जसे की, दूर अंतर, आजूबाजूला कलकलाट असणे, उजेड नसल्याने दिसु न शकणे इत्यादी.
- समजून घेण्यात अडथळे. आपण आपल्या अनुभवावरून मजकुराचा अर्थ लावत असतो. पाठवणाऱ्याची समज आणि दुसऱ्याची समज ह्यात जर तफावत असेल तर हवा तसा संदेश पोहचणार नाही.
- पूर्वग्रह दूषित समजांचे अडथळे . आपल्या काही पूर्वग्रह दूषित कल्पना असतात .त्यांचा संदेश नीट पोहोचण्यास अडथळा निर्माण होऊ शकतो. अशावेळीबऱ्याचदा काय सांगितले जातेय ते ऐकण्यापेक्षा कोण सांगतेय ह्यावरून ऐकणारा प्रतिक्रिया देतो.
- शब्द आणि देह-बोली ह्यांची विसंगती हा सुसंवादात अडथळा निर्माण करतो. ऐकणाऱ्याला त्यातून स्पष्टता येत नाही.
- तीव्र भावना असतात तेव्हा संवाद साधणे कठीण जाते. खूप आंनदात किंवा खूप रागात, दुःखात आपण नीट सांगू शकत नाही तसेच आलेला मजकूर नीटपणे समजून घेऊ शकत नाही.
- भाषा हे तर संवादाचे माध्यम असते. एकच शब्द दोन वेगळ्या भाषांमध्ये वेगळे अर्थ सांगतो. त्यातून गोंधळ निर्माण होऊ शकतो. उदाहरणार्थ,

'नवरा' मराठीत त्याचा अर्थ पती तर गुजरातीत त्याचा अर्थ रिकामटेकडा असा होतो. 'जाडा' याचा मराठीत लठ्ठ, मोठ्ठा असा होतो तर हिंदीत थंडीचा मोसम असा होतो.

- संदेश देणारा आणि घेणारा दोघांची व्यक्त होण्याची कुवत, ऐकून घेण्याची सवय, संभाषण कौशल्य ह्या नुसार सुसंवादाची परिणामकारकता बदलते.

- आपल्याकडे एकमेकांशी बोलतांना बोलणारा कायम एक राहतो आणि ऐकणारा दुसरा, असे केल्याने तो सुसंवाद होत नाही . समोरच्याला बोलायला संधी देणे, त्याचे मत त्याला मोकळेपणाने व्यक्त करू देणे, त्याच्या म्हणण्याचा आदर करणे, दुसऱ्याचे नीट ऐकून घेणे अशा कौशल्यांची सुसंवादासाठी अत्यंत गरज असते.

- राग येणे चुकीचे नसते पण आपल्या रागावर नियंत्रण ठेवता येणे महत्त्वाचे असते. दुसऱ्याला आपल्या भावनांचा त्रास होणार नाही खबरदारी घ्यावी लागते तसेच दुसऱ्यांच्या भावनांची कदर आणि आदर राखलाच पाहिजे.

पुढे काही सोपे उपक्रम (exercises) देत आहे. दोघांनी ते करून पहावेत. दोघांतील संवाद सुस्पष्ट करण्यास आणि पर्यायाने दोघांतील नाते बळकट करण्यास त्याचा उपयोग होईल.

- जोडप्याने स्वतंत्र दररोज डायरी लिहायची. एकमेकांची डायरी आठवड्यातून एकदा एकमेकांना वाचायला द्यायची आणि नंतर त्यावर एकमेकांशी बोलायचे.

- जोडप्याने किमान महिन्यातून एकदा एकत्र बसून एकमेकांशी बोलावे. पहिला अर्धा तास एकाने बोलायचे आणि दुसऱ्याने ऐकायचे नंतर दुसऱ्याने बोलायचे आणि पाहिल्याने ऐकायचे. नंतर परस्परांना प्रतिक्रिया द्यायची.

- दोघांनी आपण येत्या वर्षात काय करणार, प्राधान्यक्रम काय ते लिहून नंतर दुसऱ्याने काय करावे आणि काय प्राधान्यक्रम असावा असे तुम्हाला

वाटते ते लिहून एकमेकांना दाखवून त्यावर चर्चा करणे आणि दोघांना मान्य असेल असा प्राधान्यक्रम तयार करणे.

- आपल्याला दुसऱ्याची कोणती गोष्ट आवडते ते व्यक्त करणे. तसेच जर काही आवडले नाही तर तसे स्पष्टपणे सांगणे.
- दोघांनी एकत्रितपणे घरची कामे करणे. एकत्रितपणे फिरायला जाणे.
- कोणाला अध्याहत धरू नये. "मला वाटते तुला काही न सांगता कळले असणार", किंवा "एवढे तरी तुला माहीत असणार", "तू माझ्याबरोबर येणारच" असे करू नका. कधीकधी सरप्राईज देणे चांगले पण अध्याहत धरू नका.
- एखाद्या दिवशी भूमिका बदलून बघा. नवऱ्याने बायको आणि बायकोने नवरा होणे. ह्यातून एकमेकांना जाणून घ्यायला खूप मदत होते आणि मजाही येते.
- एखादा संवाद समोरासमोर बसून करा. नंतर एकमेकांना पाठमोरे होऊन करा. नंतर दोन वेगवेगळ्या खोल्यांमध्ये करा. नंतर रेडिओ/ टी. व्ही. लावून बोला. दरवेळी येणारा अनुभव एकमेकांना सांगा.
- एखादे चित्र किंवा परिच्छेद दोघांनी पहा, वाचा आणि त्यातून काय समजले ते एकमेकांना सांगा. दोघे कसे वेगवेगळ्या प्रकारे पहातात, वाचतात ते लक्षात येईल.
- एकमेकांशी कोणतेही हातवारे किंवा चेहऱ्यावर भावना ना दाखवता बोला आणि नंतर देह-बोली आणि शब्द वापरून बोला. दोन्ही प्रकारातला फरक लक्षात घ्या.

- एकत्र बसा आणि एकमेकांना आपल्या आयुष्यातील सर्वात आनंदी घटना सांगा.
- दोघांनी एकत्र बसून एकाने एक गोष्ट लिहायला सुरुवात करायची. चार ओळी लिहून नंतर दुसऱ्याने ती पुढे लिहायची. परत चार ओळी पहिल्याने ती पुढे लिहायची. पाहिल्याने ती पुढे सुरू ठेवायची. गोष्ट पूर्ण होईपर्यंत लिहित रहायचे. एकाच दिवसात हे पूर्ण झाले पाहिजे असे नाही. अगदी महिनाभर सुरू तरी शेवटी मग एकत्र बसून वाचावी.

हा मध्यम वयातील कालावधी जोडप्याने एकमेकांना समजून, एकमेकांचा आदर करत प्रेमाने एकत्र आनंदाने जगण्यात मजा असते. दोघेही त्यांच्या नात्यात स्वतंत्रपणे तसेच एकत्रित आपली वाढ करून घेऊ शकतात.

ऑझी आणि जॉननेही एकमेकांना जाणून घेणे महत्त्वाचे मानले, तर एकमेकांना साथ देत कठीण परिस्थितीतही छान संसार करू शकतो हे गीता आणि सुब्रमण्यम यांनी दाखवून दिले.

ऑझी आणि जॉन

ऑझी आणि जॉन ह्यांचे लग्न १८ वर्षांपूर्वी झाले. घरच्यांच्या पसंतीने रितसर मागणी घालून चर्चमधे धार्मिक पद्धतीने त्यांचे लग्न झाले. ऑझी दुसऱ्या शहरातून जॉनच्या शहरात आली. दोघांच्या फॅमिली आधीपासून एकमेकांना ओळखत होत्या. घरात सासू, सासरे, दिर आणि एक लग्नाच्या वयाची नणंद होती. जॉन घरातील मोठा मुलगा. त्याचे वडिल नोकरी करत होते. जॉन एका कंपनीत चांगल्या पोस्टवर होता. ऑझीने नोकरी शोधली. तिलापण एक प्रायव्हेट फर्म मधे नोकरी मिळाली. सासू घरी असायची. दिराचे शिक्षण सुरू होते.

नणंद पदवीधर झाली आणि मग घरच्यांनी तिच्या लग्नासाठी प्रयत्न सुरु केले. ऑड्रीच्या ओळखीने एक स्थळ आले. मुलगा चांगला वाटला ,मग दोन्ही कुटुंबिय भेटली आणि लग्न ठरले. लग्नाची जबाबदारी ऑड्री आणि जॉनने पार पाडली. त्यावेळी ऑड्री गरोदर होती. घरच्यांनी तिच्या तब्येतीची काळजी घेतली. बाळंतपण जॉनच्या घरी झाले. ऑड्री एक महिन्यांनंतर बाळाला घेऊन माहेरी गेली. चार महिने तिने रजा घेतली. माहेरपणाहून परत आल्यावर सासरी बाळाची देखभाल करायला एक बाई शोधली. सासूबाई घरी असायच्या, त्यामुळे त्यांची देखरेख होती. आता मुलाचे करण्यात ऑड्रीचा बराच वेळ जायचा. जॉन तसे मुलाला खेळवायचा, पण मुल रडले की लगेच तिच्याकडे द्यायचा. त्याला रात्री जागणे शक्य होत नसे. ऑड्रीची ओढाताण व्हायची. जॉनला वाटायचे की आता ऑड्री त्याला वेळ देत नाही. नणंदेचे घरी येणे व्हायचे. त्यांचा पाहुणचार करण्यात ऑड्री गुंतून जायची. जॉनच्या घरचे ऑड्रीचे कौतुक करत. पण जॉन कधीकधी नाराज होत असे. पूर्वीसारखे दोघे कुठे फिरायला जात नव्हते. सारखे घर आणि घरातली कामे आणि नोकरी असे सुरु होते. जॉनची चिडचिड व्हायची. ऑड्रीला ते कळत होते.

ऑड्रीच्या मनाची घालमेल तिने तिच्या मैत्रिणीकडे बोलून दाखवली. दोघी त्यावर बोलल्या. त्यातून मार्ग काढण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. दोघांनी आठ दिवसाची रजा घेतली. ऑड्रीने त्यांच्यासाठी एक रेस्टहाऊस बूक केले. दोघे मुलाला घेऊन तिथे गेले. आठ दिवसांचा तो ब्रेक दोघांना गरजेचा होता. दोघे एकमेकांना समजून घेऊ शकले. दोघांमधले अंतर वाढण्यापासून वाचले. रजा संपल्यावर दोघे भविष्याचा प्लान करत नव्या उमेदीने घरी परतले. परत रोजचे रुटीन सुरु झाले, पण आता दोघांची चिडचिड आणि ऑड्रीचा मानसिक कोंडमारा कमी झाला.

मूल मोठे होत होते. नंतर त्याची शाळा सुरु झाली. सासरे निवृत्त झाले. मुलाला शाळेत ते सोडत आणि परतही आणत. घरातली कामे जरी नोकरांनी केली तरी घरच्या माणसांची

मदत मोलाची ठरत होती. मूल कधी आजारी असले तर त्याला लगेच आजी डॉक्टरकडे न्यायची. त्याचे खाणे, झोपणे, खेळणे सगळ्यावर आजी आणि आजोबांची नजर असायची. त्यामुळे ऑझी आणि जॉन कामावर निर्धास्तपणे जाऊ शकत होते. ह्याची जाणीव त्यांनी ठेवली होती. आजी-आजोबांच्या लग्नाच्या वाढदिवशी त्यांनी खूप छान पार्टी आखली. घरच्यांच्या मनाचा विचार करत आणि आपल्या गरजांचेही भान ठेवून हे जोडपे आनंदानी संसार करत होते.

काही वर्षांनी आजी आजोबा थकले. आजोबा काही थोड्याश्या आजारानंतर मृत्यू पावले. जॉन आणि ऑझी दोघांना हा आघात सहन करणे कठीण गेले. दोघांनी आजीला सावरले. दोन वर्षांनी आजी गेली. आता जॉन आणि ऑझीला एकाएकी मोठे झाल्यासारखे वाटले. जॉनचा भाऊ मध्यंतरी परदेशात गेला होता, तो तिकडेच रहात होत. जॉनच्या बहिणीचा संसार उत्तम चालला होता. आजी गेल्यावर दोघे परत एकदा रजा घेऊन एकमेकांसोबत आठ दिवस राहिले. आता मुलगा दहावीला आला होता. त्याच्या पुढच्या शिक्षणासाठी तरतुदी करायच्या होत्या. आजोबांचे बँकेचे अकाऊंट्स बंद केले. घर जॉनने त्याच्या नावावर करून घेतले. त्याच्या भावाच्या साठी काही तरतूद केली.

आज जॉन आणि ऑझीच्या लग्नाचा विसावा वाढदिवस. आजी आजोबांच्या आठवणीने दोघांच्याही डोळ्यात पाणी आले.

गीता आणि सुब्रमण्यम

मध्यमवर्गीय कुटुंब. खाऊनपिवून सुखी कुटुंब. नागपुरात एका बंगल्यात रहातात. दोघांचे आईवडिल आता नाहीत. लग्नाला अठरा वर्षे लोटली. मागे वळून पहातांना दोघांना आनंदाचे आणि दुःखाचे प्रसंग आठवले.

उमा त्यांची मुलगी आणि उमेश त्यांचा मुलगा. उमेश आता बारावीत आहे. तो खूप हुषार आहे, त्याला डॉक्टर व्हायचंय. उमा तशी कमी हुषार. उमाला अभ्यासात रस नव्हता. तिला नीट लिहितावाचता येत नव्हते म्हणून शाळेतून तिच्या सतत तक्रारी यायच्या. उमेश त्याच शाळेत होता. शिक्षक नेहमी म्हणायचे की उमेश इतका हुषार आणि त्याची बहिण अशी कशी? उमा पहिलीत असतांना गीताने तिला डॉक्टरकडे नेले आणि ती ऑटिस्टिक असल्याचे निदान झाले. गीताने मग नोकरी सोडून दिली. उमाच्या उपचारावर भर दिला. कुटुंबियांकडून तसेच समाजाकडून बऱ्याचदा टोमणे ऐकावे लागत आणि अवहेलना व्हायची. पण दोघे खंबीरपणे उमाच्या पाठीशी उभे राहिले. उमामधे खूप प्रगती झाली. तिने लेखनिक घेऊन परीक्षा पास केल्या. उमेशला ह्यासर्वात सहभागी करून घेतले. उमेश उमाला नीट समजून घेत होता. उमाने तिला शिवणकाम आवडते म्हणून त्याचे शिक्षण दिले. ऑटिस्टिक मुलांच्या पालकांचा ग्रुप गीताने सुरु केला.

समस्या येतात, वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या आणि वेगवेगळ्या तीव्रतेच्या त्या असतात. पण आपण त्यांना कसे सामोरे जातो ही आपली कसोटी असते. उमाच्या निदानानंतर गीता आणि सुब्रमण्यम हादरले पण त्यांनी कोलमडून न जाता त्यातून योग्य मार्ग कसा काढायचा ते ठरवले. बदललेल्या परिस्थितीत एकमेकांना आधार देत आणि एकमेकांना समजून घेत पुढे गेले.

आपल्या घरात कोणी आजारी असले किंवा मूल अपंग असले तर जास्तच वेळ आणि मेहनत देणे गरजेचे ठरते. पण ते करताना कुटुंबातील सगळ्यांनी सहभाग घेतला तर कोणा एका व्यक्तीवर बोजा पडत नाही, तसेच मानसिक आधारही महत्त्वाचा असतो.

कुटुंब म्हंटले की वेगवेगळ्या वयाच्या आणि स्वभावाच्या व्यक्ती असणारच. आवडीनिवडी वेगळ्या असणार. पण एकत्र रहाताना दुसऱ्याच्या वयाचे, आवडींचे भान ठेवणे महत्त्वाचे असते. सुसंवाद हवा, विचारांची आणि भावनांची देवाणघेवाण हवी. ह्यासाठी तसे काही पैसे लागत नाहीत तर एकमेकांच्यात प्रेम, आदर आणि आपुलकी असावी लागते.

गीताला नोकरी सोडावी लागली पण हा निर्णय दोघांनी मिळून घेतला, त्यावेळेची ती गरज होती.

गीताने उमाच्या शाळेत काम करणे सुरु केले होते.

प्रत्येक व्यक्तीत काही गुण आणि काही कमतरता असतात. आपले आणि दुसऱ्याचे गुण ओळखून त्यावर भर देवून कमतरतेवर मात करता येते.

तसे पाहिले तर हे सर्वसामान्यासारखे कुटुंब. उमाच्या निदानानंतर जर त्यांनी खचून जाऊन हातपाय गाळले असते तर? त्यांना कुटुंबियांचा आणि समाजाचा विरोध होत असला तरी ते दोघे एकत्रितपणे त्याचा सामना करत होते आणि तीच त्यांची ताकद होती.

आज मागे वळून पाहतांना दोघांना समाधान वाटतेय की वेळोवेळी दोघे एकत्रितपणे समस्यांना सामोरी गेले. उमेशची पण त्यांना साथ मिळत गेली. सगळे एकत्रपणे आहेत त्यातच त्यांची ताकद आहे आणि त्यामुळे कोणतेही संकट येवो ते नक्कीच डगमगणार नाहीत.

उतारवयातील वैवाहिक सहजीवन

लोणचे मुरले की चवदार लागते. सहवासाने एकमेकाना जाणल्यामुळे दोघाना एकमेकांची सवय होते आणि सहजीवन अधिक आनंददायी होत जाते.

वृद्धापकाळामुळे शारिरिक तक्रारी सुरु होतात. पूर्वी सारखी चपळता नसते. साध्यसाध्या कामासाठी दुसऱ्यावर अवलंबून रहावे लागते. चिडचिड वाढू शकते. पण प्रत्येकाने आपल्या वृद्धापकाळासाठी आपली मानसिक तयारी करावयास हवी. वयानुसार आलेल्या मर्यादा स्वीकाराव्यात. आता हाताशी मोकळा वेळ असतो त्याचा सदुपयोग करावा.

आयुष्याचा आढावा घ्यायचा हा काळ. जोडपे आपल्या भूतकाळाच्या आठवणीत बऱ्याचदा रमून जातात. आयुष्यात काय कमावले आणि काय राहून गेले ह्याचा आढावा घेत, राहून गेलेल्या गोष्टी करण्याचा प्रयत्न करावा.

एव्हाना मुलाची लग्ने होऊन ते त्यांच्या संसारात मग्न असतात. त्यांना गरज लागेल तेव्हा मदत करावी नाहीतर त्यांना त्यांचे जीवन स्वतंत्रपणे जगू द्यावे.

हया काळात भूतकाळातील घटना, त्यातुन शिकलेले धडे, आतापर्यन्तचे सहजीवन ह्याविषयी एकमेकांशी बोलावे. आपले सहजीवन आनंदी कसे ठेवता येईल ह्याचे दोघानी प्रयत्न करावेत.

रमेश आणि सीमा यांनी हेच करायचे ठरवले.

रमेश आणि सीमा

पंच्याहत्तरी ओलांडली की उतारवय जाणवते. शारिरीक तक्रारी सुरु होतात. पण ह्यावर मनाच्या उभारीने मात करायची असे रमेश आणि सीमाचे मत. दोघे रोज सकाळी अलार्म लावून सहा वाजता उठतात. बाहेर फिरायला जातात. हास्यक्लबमधे जातात. आठ वाजता दोघे घरी येतात. घरी आले की चहापाणी होते. घरकामाला बाई आहेत, त्या नऊ वाजता येतात. जेवणाचे त्या बघतात. घरात झाडलोट होते. दोघानचे मग देवपूजा आणि पोथी वाचन झाले की जेवण. दुपारची वामकुक्षी आणि संध्याकाळी टि.व्ही. पहाणे, गप्पा मारणे किंवा वाचन, शिवणकाम असे उद्योग आणि रात्री जेवून झोपणे. असा त्यांचा ठरलेला दिनक्रम.

दोन मुले, दोघेही परदेशी स्थायिक. मुलगी अविवाहित. ती शाळेत शिक्षिका आहे. तिला लग्न करायचे नाहीये, ती एक काळजी दोघांच्या मनात घर करुन आहे, बाकी सगळे ठीक आहे.

आणखी एक चिंता त्यांना सतत त्रास देते ती म्हणजे, आपल्यातील एकजण जर आधी जाणार तेव्हा दुसऱ्याचे कसे होईल?

दोन्ही मुलांचे शिक्षण झाले, दोघांना चांगल्या नोकऱ्या मिळाल्या, दोघांची लग्ने झाली आणि ते सुखात रहात आहेत. समाधान आहे, पण आपल्याला एकटे रहावे लागते त्याचे दुःख आहे. मुला-नातवंडात रहाता येत नाही. मुले परदेशी बोलावतात, पण तिकडे ह्यांना करमत नाही. ह्यांनी इकडे भारतात आणि आपण एकटे परदेशात रहायचे हे त्या दोघांना पटत नाही.

खरेतर समाजात रहायची त्यांची सवय त्यामुळे परदेशात एकटेपण वाटते. तिकडे

मुले-नातवंड असतात पण ते त्यांच्या कामात मग्न रहातात.

माणसाचा स्वभाव बघा कसा विचित्र असतो. परदेशात मुलनातवंडे आहेत पण समाधान नाही आणि इकडे आपली माणसे आहेत पण तरीही समाधान नाही. एकूण काय तर आपण कसा विचार करतो त्यावर आपले समाधान अवलंबून असते. बाहेरची परिस्थिती आपल्या कन्ट्रोल मध्ये असतेच असे नाही परंतू आपली मनस्थिती आपण बदलू शकतो. आनंदी आणि समाधानी रहाण्याचे आपल्या मनाने ठरवणे महत्त्वाचे असते.

आज त्यांच्या लग्नाची साठी. मुले, नातवंडे, मुलगी सगळे घरी आलेत. मोठा समारंभ त्यांनी केला. सगळ्यांनी दोघांचे कौतुक केले. आठवणींना उजाळा दिला गेला. मुलांच्या लहानपणच्या गोष्टी सांगितल्या गेल्या. तेव्हाचे दिवस कसे वेगळे होते ह्यावर बोलणे झाले. नातवंडांनी दोघांचे आणि सगळ्यांचे असे खूप फोटो काढले. पुन्हा एकमेकांच्या गळ्यात माळा घालून लग्न लावले गेले. आज दोघे एकत्रितपणे परत पूर्वीचे ते क्षण अनुभवत होते. समारंभ झाला. आठ दिवस कसे भुरकन निघून गेले. आता मुलांची जायची तयारी सुरु झाली. परत दोघांना मनात हरहर लागली. परत कधी असे भेटणार?

आता मात्र दोघांनी ठरवले की सगळ्यांना हसत निरोप द्यायचा. आपण दोघे एकमेकांना आहोत, बाकीच्यांना त्यांचा संसार आहे. आहे त्या परिस्थितीत आनंदाने रहायचे. न जाणो आपली एकमेकांची साथ पुढे सुटली तर? आज दोघांनी ठरवले की, ह्यांची आर्थिक तजवीज करून ठेवून आहेत ते दिवस सोबत आनंदात जगायचे.

पुनर्विवाह

आपल्याकडे पुनर्विवाहाचे प्रमाण पूर्वीपेक्षा थोडे वाढले आहे. त्यातही पुरुषांच्या पुनर्विवाहाचे प्रमाण स्त्रीयांपेक्षा जास्त आढळते. बऱ्याचदा पुनर्विवाह हे सोयीकरता किंवा घरातल्या व्यावहारिक अडचणींना उत्तर म्हणून केला जातो. पुनर्विवाह करावा की नाही ह्याचा निर्णय विवाह करणाऱ्या व्यक्तीने स्वतः घ्यावा. ह्या नात्यातून आपल्याला काय हवे आहे ह्याचा विचार करून त्याप्रमाणे जोडीदार निवडावा.

पुनर्विवाह करतांना पुढील गोष्टींचा विचार करावा:

आपले वय, लग्न करण्याची कारणे, जोडीदाराकडूनच्या अपेक्षा, पहिल्या लग्नाचा कालावधी आणि आठवणी, अपत्ये असल्यास ते कुठे आहेत आणि लग्नानंतर त्याच्यावर होणारे परिणाम, अपत्याची पुनर्विवाहाबद्दल होणारी प्रतिक्रिया, कौटुंबिक परिस्थिती आणि कुटुंबियांच्या पुनर्विवाहाबद्दल होणाऱ्या प्रतिक्रिया, नवीन नात्यासाठी शारिरिक सामाजिक - मानसिक तयारी.

दुसऱ्या लग्नाच्यावेळी आपला भूतकाळ आपल्या सोबत असतो तो नाकारता येत नाही.

नव्या संसारात गुंतताना होणारे बदल नव्या उत्साहाने स्वीकारावे लागतात. भूतकाळात अडकून राहून नवीन नात्यात आनंदाने जगणे कठीण होते. पहिल्या लग्नाचा कालावधी, अपत्ये आहेत का आणि ते कोणाकडे रहातात, अपत्याचे वय, पुनर्विवाहाची कारणे, लग्न करणाऱ्याचे वय, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, दुसऱ्या लग्नाबद्दलच्या अपेक्षा ह्या विविध घटकांवर पुनर्विवाहानंतरच्या नात्याचे स्वरूप अवलंबून असते. लहान मुलापेक्षा किशोर वयातील व तरुण वयातील मुले असतील तर त्यांच्या आई / वडिलांच्या पुनर्विवाहाच्या वेळी त्यांच्याशी जुळवून घेण्याचे मोठे आव्हान असते. पुनर्विवाहाच्या निर्णयाची कल्पना त्यांना

योग्य वेळी द्यावी तसेच लग्नाच्या निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा सहभाग असावा. मुलांशी मोकळेपणे बोलावे.

तसे पाहिले तर दुसरा संसार हा पहिल्या संसारात केलेल्या चुका किंवा कमतरता भरून काढण्याची संधी आहे असा विचार करायला काय हरकत आहे?

आपले सहजीवन प्रत्येक टप्प्यावर आनंदी करणे हे जोडप्याच्या, दोघांच्या हातात असते, तेव्हा आनंदाने जगा आणि जगू द्या.

*****

ई साहित्य प्रतिष्ठानचे हे १२ वे वर्ष. डॉ. सुजाता चव्हाण यांचे हे आठवे पुस्तक.

डॉ. सुजाता चव्हाण या विख्यात कुटुंब कायदे तज्ञ आहेत. त्या हा विषय TISS मध्ये शिकवतात. आणि त्याचबरोबर अनेक आघाड्यांवर त्या सामाजिक कार्य व समुपदेशन करत असतात. टाटा मेमोरिअल, मुंबई हायकोर्ट, टाटा सामाजिक विज्ञान संस्था अशा अनेक संस्थांवर त्या आहेत. त्यांच्या विषयातील त्या एक प्रमुख लेखिका आहेत. त्यांना प्रकाशक मिळायला तोटा नाही. पण सुजाताजी आपली अनेक पुस्तके ई साहित्यच्या माध्यमातून जगभरातील वाचकांना विनामूल्य देतात. असे लेखक ज्यांना लेखन हीच भक्ती असते. आणि त्यातून कसलीही अभिलाषा नसते. मराठी भाषेच्या सुदैवाने गेली दोन हजार वर्षे कवीराज नरेंद्र, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकारामांपासून ही परंपरा सुरू आहे. अखंड. अजरामर. म्हणून तर शंभू गणपुले (नऊ पुस्तके), डॉ. मुरलीधर जावडेकर (९ पुस्तके), डॉ. वसंत बागुल (१६ पुस्तके), शुभांगी पासेबंद (८ पुस्तके), अविनाश नगरकर (चार पुस्तके), नासा येवतीकर(७), डॉ. स्मिता दामले (९ पुस्तके), डॉ. नितीन मोरे (२४ पुस्तके), अनील वाकणकर (६ पुस्तके), रत्नाकर महाजन (४ पुस्तके), अनंत पावसकर(चार पुस्तके), मधू शिरगांवकर (३), अशोक कोठारे (१० हजार पानांचे महाभारत), श्री. विजय पांडरे (महाराष्ट्राचे मुख्य अभियंता, ज्ञानेश्वरी भावार्थ), मोहन मद्रवणा (जागतिक कीर्तीचे वैज्ञानिक, ४ पुस्तके), संगीता जोशी (आद्य गझलकारा, १२ पुस्तके), विनीता देशपांडे (७ पुस्तके), उल्हास हरी जोशी(६), नंदिनी देशमुख (५), सुजाता चव्हाण (८), डॉ. वृषाली जोशी(१२), डॉ. नंदिनी धारगळकर(८) संयम बागायतकर(२), मीना खोंड(१) असे अनेक ज्येष्ठ, अनुभवी लेखक ई साहित्याच्या द्वारे आपली पुस्तके लाखो लोकांपर्यंत पोहोचवतात. एकही पैशाची अपेक्षा न ठेवता.

अशा साहित्यमूर्तींच्या त्यागातूनच एक दिवस मराठीचा साहित्य वृक्ष जागतिक पटलावर आपले नाव नेऊन ठेवील याची आम्हाला खात्री आहे. यात ई साहित्य प्रतिष्ठान एकटे नाही. ही एक मोठी चळवळ आहे. अनेक नवनवीन व्यासपीठे उभी रहात आहेत. त्या त्या व्यासपीठांतून नवनवीन लेखक उदयाला येत आहेत. आणि या सर्वांचा सामूहिक स्वर गगनाला भिडून म्हणतो आहे.

आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं 'इ'यें । दृष्टादृष्ट विजयें । होआवे जी ।

